

Son Osmanlı Damatlarının Millî Mücadele'yle İlişkileri*

Süleyman İNAN**

ÖZ

Bu makalede, Türk İstiklâl Savaşı (1918-1922) döneminde Osmanlı devletinin hanedan damatlarının M. Kemal Paşa ve onun liderliğindeki mücadele ile ilişkilerinin irdelenmesi amaçlanmaktadır. Öncelikle son devir Osmanlı damatlarının (Damat Ferit Paşa, Enver Paşa, Şehzade Ömer Faruk Efendi, İsmail Hakkı [Okday] Bey) kısa hayatları, kişiliği, üslubu, stratejileri, inanç ve amaçlarına yer verilerek onların Millî Mücadele ile olan münasebetleri arşiv vesikaları, hatıralar ve akademik araştırmalar referans alınarak analiz edilecektir. Sonra da, Osmanlı damatlarının durumları karşılaştırmalı bir şekilde ele alınarak genel bir bakış çerçevesinde yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı hanedanı damatları, Osmanlı damatları, son damatlar, Milli Mücadele.

ABSTRACT

The Relations of the Last Ottoman Son-in-Laws with the War of Turkish Liberation

The article aims to present the relations between Mustafa Kemal Paşa and the last son-in laws of the Ottoman dynasty during the Turkish War of Independence (1918-1922). The study will examine the short biographies, personalities, manners, strategies, beliefs and aims of the last son-in-laws of the Ottoman dynasty and their relations with the national independence in terms of archival documents and memories. Then, the study will examine the political stance of the son-in-laws in a comparative manner, and finally the study will interpret the results as a whole.

Key Words: Son-in-law of the Ottoman dynasty, Turkish War of Independence.

* Bu makale, Osmanlı damatlık kurumunu birinci elden kaynaklarla anlatan geniş açıklama bölümüyle birlikte 20-25 Eylül 2010 tarihleri arasında Ankara'da gerçekleşen XVI. Türk Tarih Kongresi'nde sunulmuştur.

** Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi, Kınıklı-DENİZLİ, e-posta: sinan@pau.edu.tr

Giriş

Son Osmanlı damatlarının ve dolaylı olarak kısmen hanedan ailesinin Millî Mücadele ilişkilerinin giriftliği nicedir hem ilmi mahfillerde hem de popüler düzlemlerde karşılaşılan pek çok soruyla ortadadır. Bu sorular arasında rijid tarzda ama muhakkak bir merak sâikiyle sorulanların en başında; Damat Ferit'in "ihaneti", Enver Paşa'nın Anadolu hareketine lider olmak istemesi, Ömer Faruk Efendi'nin Anadolu'ya geçmesi gelir. Elbette daha başka soruların da eklenebileceği böylesi bir konuyu ele alırken amaç, bunun uzunca bir süre tam vuzuha kavuşmamış bir konu olduğunu atlamadan belki de tarih araştırmasından çok bir yorum çalışması yapmaktır. Bu noktada tarih çalışmaları ve yazınından söz etmek gerekir. Osmanlı saltanatı ve hanedanına ilişkin yayın bolluğu 1950'lerden sonra dikkat çeker: Gazetelerde anılar tefrika edilir, popüler tarih dergilerinde mülakatlar yer alır, ailelerdeki bazı özel evrak açıklanır ve nihayet geldiğimiz noktada Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bazı belgelere rastlanır. 1950'den sonraki kaynaklar özellikle hatıralar, daha çeşitli ve daha fazla bilgi sunmaya başlarlar. Farklı bakış açılarından yazılan ve bazen bilinçli bir çabayla bir görüşü ağırlıklı yer vermeye çalışan bu anlatılar/çalışmalar, bu konunun daha dengeli ve incelikli ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bakımdan çalışmanın diğer hedefi, tarih bilincine yerleşmiş bazı söylentileri tartışarak bir yargıya varmaktır.

Bu yazıda ele aldığımız damatlığı, Osmanlı devrinde özel bir kavram olarak hanedandan kız alan olarak alıyoruz.¹ Biraz daha açarsak damat, baba tarafından Osman Gazi soyundan gelen sultan unvanının sahibi olan padişah/şehzade kızı, padişahın kız kardeşi veya padişahın halalarıyla evli olanlara denir. Bu unvan sadece tahta oturan padişahın kızlarına koca olanlara değil; Osmanlı hanedanı kızlarından soy olarak gelenlerin kocaları için de geçerlidir.

Yine yazımızın zaman olarak sınırlarını belirleyen Türk İstiklâl Harbi'nin tarihleri değişiklik gösterse de bu konuda aşağı yukarı bir görüş birliğinden söz edilebilir. Kastımız 1918-22 evresi olarak iki mütareke arasını kapsamaktadır. Yani Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918'den Mudanya Mütarekesi'nin imzalandığı 11 Ekim 1922'e kadar olan dönemi içermektedir. Dolayısıyla bu evredeki son Osmanlı damatlarının Millî Mücadele ile olan ilişkilerini ele alabiliriz. Ama önce bu dönemde hayatta olan damatları belirlememiz gerekir. Millî Mücadele'de Abdülmecit'in I, Abdülaziz'in

1 Özdemiş Nutku, "Damad" mad., *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, C.8, s.434.

3, V.Murat'ın 3, II. Abdülhamit'in 6, Vahdettin'in 2, Şehzade Selim'in 1, Şehzade Selahattin'in 2 ve Şehzade Mehmet Selim'in 1 olmak ve Şehzade İbrahim Tefik'in 2 olmak üzere 21 damat vardır. (Bkz. Ek-1). Bu damatlardan sadece dört ismi seçmemizin temel nedeni, onların özellikle Millî Mücadele ilişkilerinin karmaşık durumuna rağmen süreçteki etkililiklerinin daha belirgin olmasıdır. Damatların hepsinin ele alınmayışının bir diğer nedeni, yukarıdaki cümlede zikredilen temel nedenle bağlantılı olarak II. Meşrutiyet sonrası damatların gerçekte gözden düşmeleri ve bilhassa siyasî güçlerini iyice yitirmiş olmalarıdır. Nahid Sırrı Örik kendi gördüklerini de dâhil ederek hazırladığı bir araştırma yazısında son damatların durumunu şöyle tasvir eder: "Damatların hepsi de gündüzlerini sultan saraylarının selamlığında dalkavuklarıyla geçirip, geceleri harem ağçası mumları yanmış bir altın şamdanla görününce hareme giden kimselerdir."²

Unutmayın, daha önce Balkan Savaşını ikinci safhasında kazanmıştık.

1- Enver Paşa

1.1. Kısa Özgeçmişi ve Evliliği

Alt kademedен bir memur olan Ahmet Efendi'nin (sonra "Paşa" olacaktı) oğlu olarak 1881'de İstanbul'da doğan Enver Paşa 1902'de Harbiye'den birinci olarak mezun olur ve kurmay yüzbaşı rütbesiyle 3.Orduya atanır. 1906'da Manastır'da temelde anayasal monarşi talep eden İttihat ve Terakki Cemiyetine (İTC) katılır, bundan iki yıl sonra gerçekleşecek isyanın "Hürriyet Kahramanı" olarak önemli bir sima haline gelir. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra İTC'nin genel merkezi üyesi ve daha sonra Berlin'deki elçilikte askerî uzman olur. 1911'de Trablusgarp'ta ve 1913'te Balkan Savaşlarında yer alır. Harbiye Nazırı olduğu sırada, 1913 Babıali Baskını sonrasında devletin en önemli kişisi haline gelir. 1914'te Almanlarla askerî ittifaka önyak olarak Osmanlı devletinin Birinci Dünya Savaşı'na katılmasına öncülük eder ve savaşı "Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili" olarak yönetir. Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'yi terk eder. Enver Paşa ve eşi Naciye Sultan'ın Kuruçeşme'deki yalı ve köşkü ve komşu köşkler de Fransız kuvvetlerince işgal edilir.³ Enver Paşa, Millî Mücadele başlarında sabık Harbiye Nazırı'dır ve kendi mücadelesi için Türkistan'dadır.

Enver Paşa, Abdülmecit kolundan gelen Şehzade Selim Süleyman Efendi'nin kızı ve tahta oturan Sultan Reşat'ın yeğeni Emine Naciye Sultan ile evlenir. 1909'un sonunda nişanlandığında Enver Paşa henüz paşa

2 Nahid Sırrı Örik, "Son Damatlar", *Resimli Tarih Mecmuası*, C.3, S.25 (Ocak 1952), s.25 1213.

3 Ali Vâsif Efendi, *Bir Şehzâdenin Hâtıratı*, haz. Osman Selahaddin Osmanoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, 2.bs., s.88.

değildir; “Hürriyet Kahramanı” olarak ünlenmiş ve İttihatçıların gözdesi olarak Berlin’de ataşemiliter olarak görev yapmaktadır. O sıra sadece 12 yaşında olan Naciye Sultan’ın nişan yüzüğünü Dolmabahçe Sarayı’nda padişahın huzurunda Enver Paşa’nın annesi takar.⁴ Bundan iki yıl sonra yine aynı mekânda ve yine Enver Bey’siz nikâhı Şeyhülislam Musa Kazım Efendi kıyar. Zifaf düğünleri ise ancak 5 Mart 1914’te Nişantaşı’daki Kuruçeşme Sarayı’nda gerçekleşir.⁵ Enver Paşa’nın ilk çocuğu Mahpeyker’de 1917’de İstanbul’da doğar. Enver Paşa 1918’de ülkeyi terk ederken hanımı ve ailesini kardeşi Kâmil Paşa’ya emanet eder ve ölürse karısı ile evlenmesini rica eder.⁶

1.2. Millî Mücadele ile İlişkisi

Mütareke’den birkaç gün sonra İttihatçıların Enver Paşa’nın içinde bulunduğu üç önemli lideri ve daha başka sığınmacılar bir Alman kılavuz savaş gemisiyle Türkiye’yi terk ettiler. Gemi o sıra Almanların işgalinde olan Ukrayna kıyılarına ulaştığında⁷ Enver Paşa hariç diğerleri trenle Berlin’e yola koyuldular. Bundan kısa bir sonra onlardan ayrılan Enver Paşa ise kendi mücadelesi için Karadeniz’den Kafkasya’ya bir takayla tehlikeli bir yolculuktan sonra geçer. Çünkü orada amcası Halil (Kut) Paşa ve kardeşi Nuri (Killigil) paşaların emrinde henüz teslim olmamış güçlü bir askerî birlik vardır. İşte bu bölgede merkezi Bakü’de olmak üzere geçici bir hükümet kurabilir ve elindeki birliklerle anayurt dediği Türkiye’nin yeniden yapılanmasını için çaba harcayabilirdi.

Enver Paşa ayrılmadan önce Kuruçeşme’deki konağında yaptığı toplantıda Mondros Mütarekesi’nden sonra başlayan ve savaşın ikinci aşaması olarak nitelediği dönem için şimdiden savaşmaya kararlı olduğunu belli etmişti. O toplantıda bir ara “Unutmayın daha önce Balkan Savaşı’nı ikinci safhasında kazanmıştık” demişti. Yani o, savaş yenilgisini yalnızca bir geri çekiliş olarak düşünmüştü. Bunun için, Mondros Mütarekesi imzalanmadan hemen önce önemli miktarda bir parayı Azerbaycan’a gönderilmesini isteyerek direniş hazırlıkları yapmıştı.

a) Aracılık ve Temas

23 Nisan 1920’de kurulan TBMM hükümeti o sıra “düşmanın düşmanı” olan Sovyet Rusya’nın askerî ve malî yardımını sağlamak için Bekir Sami

4 Naciye Sultan, *Acı Zamanlar*, yay.haz. O.Gazi Aşıroğlu, Burak Yayınevi, İstanbul 1991, s.32.

5 Ziya Şakir, bu konuyu ele aldığı yazısında nikâh tarihini 24 Şubat 1914 olarak verir. “Enver Paşa İle Naciye Sultan Nasıl Evlendiler?”, *Resimli Tarih Mecmuası*, S.10 (Ekim 1950), s.377.

6 Şakir, a.g.m., s.378.

7 Kırım yarımadasında Sivastopol (Akyar) yakınındaki Gözleve (Evpatorya) Limanı.

(Kunduh) Bey'in başkanlığındaki heyeti Moskova'ya yollar.⁸ 11 Mayıs'ta Ankara'dan yola çıkan ve Rusya'nın başkentine ancak 20 Temmuz'da ulaşan bu heyetin yetkili kişilerle yaptıkları görüşmeler karşılıklı şüphe ve kararsızlıkların etkisiyle çıkmaza girer. Bu anlaşmazlık üzerine o sıra Moskova'da bulunan Enver Paşa'nın bu görüşmelere aracılık ettiği bilinir. Enver Paşa, sonraları, özellikle bu görüşmelerin çabuklaşmasında ve başarılı bir sonuca ulaşmasında önemli bir payının olduğunu gizlemez. Ayrıca, Enver Paşa'nın M. Kemal Paşa'ya yazdığı mektubunda belirttiğine göre, TBMM hükümetinin resmî temsilcileriyle birlikte Rus Dışişleri Komiseri Çiçerin ile bir kere görüştüklerini ve iki taraf arasındaki hazırlık görüşmelerinde yer aldığını söyler.⁹ Nitekim 24 Ağustos'ta TBMM hükümeti ile Sovyet yönetimi arasında "Türk-Sovyet Dostluk ve Yardım Anlaşması" (Uhuvvet Ahitnamesi) parafe edilir. Enver Paşa'nın bu hareketleri onun Türkiye'nin gerçek temsilcisi konumunda bulunmaya uğraştığını düşündürüyor. Buna karşılık, TBMM heyetinden Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey onun etkinliğinden hiç bahsetmez.¹⁰ Ancak yine de belirtmeliyiz ki, Enver Paşa'nın burada oynadığı rol kesin olarak bilinmemektedir.¹¹ Ankara'nın Enver Paşa ile ilgili esas kaygısı onun yetkili gibi görünüyormuş olmasıydı. Bu yüzden Bekir Sami Bey söz konusu anlaşmanın değerlendirmesinde, Rusların Türkiye adına Ankara'nın belirlediği kişiler dışında kimse ile görüşmeyeceklerini kabul etmesini başarı hanesine yazılan bir artı olarak belirtiyordu.¹²

Moskova'da bu görüşmeler devam ederken, Enver Paşa 26 Ağustos tarihinde M. Kemal Paşa'ya ilk mektubunu yollar. Orduyu tekrar kurmak için Bakü'ye gideceğinden bahseder. M. Kemal Paşa'nın yazdığı 4 Ekim tarihli

8 Heyette İktisat vekili Y. Kemal (Tengirşenk) Bey, Albay İbrahim Tali (Öngören) Bey, Lazistan Mebusu Osman Bey ve Kurmay Yarbay Seyfi (Düzgören) Bey vardır. Esas hedef, TBMM hükümeti ile Sovyet yönetimi arasında Batılıların desteklediği Kafkas cumhuriyetlerinden kurulu "Kafkas Seddi"ni kırmaktır. Kafkas Seddi'nin oluşumu gelişmelerin ana hatları kronolojik olarak şöyledir: 1917 Bolşevik ihtilali- Kars Ardahan ve Batum'un geri alınışı; 3 Mart 1918, Brest-Litovks Anlaşması ile bu statükonun onayı; 28 Mayıs 1918- Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması; 30 Ekim 1918-Mondros Mütarekesi ile Brest-Litovks Anlaşması'nın geçersiz olması, Osmanlı ordusunun Kafkasya'dan çekilmesi ve "üç vilayetin" İngilizlere teslimi; 15 Ocak 1920-Batılı devletlerin üç Kafkas ülkesini (Gürcistan Menşevik hükümeti, Ermeni Taşnak hükümeti ve Azerbaycan M.Emin Resulzade hükümeti) tanıması.

9 Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s.206.

10 Yusuf Kemal Bey'in 16 Ekim 1920'deki Meclis'te yaptığı konuşmada Enver Paşa'nın ismi bir kere bile geçmez. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1985 (2.Baskı) c.1, s.158-173.

11 Bu konuda belgelere dayalı geniş araştırma yapmış Japon tarihçi Masayuki Yamauchi'nin yargısına katılmak gerekir. Yamauchi, *age*, s. 34.

12 M. Kemal Paşa'ya 30 Ağustos tarihli mektubundan. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, C.III, s.191-192.

cevabî mektubunda ondan Panislamizmin öne sürülmemesini, Rusları şüphe ve endişeye sevk edecek hareketlerden kaçınması tavsiyesinde bulunur. Bundan sonra da devam edecek bu mektuplaşmalarda tonu sert ama asla hakaret içermeyen tarz, aralarında hep olduğu söylenen rekabetten çok izledikleri yöntem farklılığı olduğunu gösterecektir.¹³ Örneğin, Enver Paşa'nın Bolşeviklerle daha tabii ilişkisine karşılık; M. Kemal Paşa da Ruslarla ihtiyatlı ve tedbirli bir ilişki kurma siyaseti ağır basar.

b) Bakü Kongresi (1-7 Eylül 1920)

1920 Eylülünün ilk gününde, bir hafta sürecek "Doğu Halkları Kurultayı" Rusların işgalindeki Bakü'de açılır. Yaklaşık 1900 delegenin katıldığı bu kurultaya Türk, İranlı, Ermeni, Yahudi, Gürcü, Tacik, Kırgız gibi unsurlar katılır. M. Kemal Paşa tedirgin olmakla beraber tedbirli olmak için TBMM adına Ankara'dan İbrahim Tali Bey'i gözlemci sıfatıyla bu kongreye yollar. Karabekir de M. Kemal Paşa'nın onayıyla Cevat Dursunoğlu ve Hafız Mehmet'i göndererek TBMM'nin kongredeki temsilci sayısı üçe çıkar. Başlangıçta sadece Başkırt ve Türkistanlı Müslümanların sorunlarını görüşmek hedeflenmişken, Komünist Enternasyol'un bu kurultayı kendi kontrolüne almak istemesiyle sadece Müslümanları değil, diğer doğulu milletleri de içine alacak biçimde kapsamını genişletir. Görünen o ki, Moskova'nın bu kontrol mekanizmasının içinde Enver Paşa da yer almaktadır ve ondan yararlanmak isterler. Enver Paşa Rusların desteğiyle kongrede Kuzey Afrika Müslümanlarının temsilcisi olarak bulunur. Çünkü Enver Paşa'nın İslam dünyasındaki saygınlığının ve nüfuzunun hatırı sayılır oranda var olduğunu tahmin etmekteydiler. Buna karşılık Enver Paşa da, Rusları kendi itibarının iadesinde bir çıkar sağlayabileceğini düşünmektedir. Kesin olan şu ki, Rusların konjonktürel çıkarları ile Enver Paşa'nın kişisel çıkarları İngiliz düşmanlığında örtüşmekteydi. Kongre öncesi Müslüman halk ve delegelerinin ona gösterdiği aşırı ilginin, kurultay esnasında Müslüman olmayan delegeler ve özellikle komünist örgütü üyelerince tam tersine çevrilmesi ve en önemlisi konuşmasını bizzat kendisinin yapmasına engel olunması Enver Paşa'nın işini zorlaştıracaktır.¹⁴ Enver Paşa'ya yöneltilen

13 Mektuplar çoğunlukla "aziz kardeşim" diye başlar "muhabbetle, gözlerimden öperim" şeklinde büyük saygı ifadeleriyle biter. Enver Paşa'nın M. Kemal Paşa çekişmesi çeşitli hatıralarda "kıskançlık" olarak açıklanır. Bkz: R. Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, 2.bs., s.255; F.Rıfki, *Çankaya*, Bateş A.Ş. Yayını, İstanbul 1984, s.254; Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayının Son günleri*, 381. Salâhi R. Sonyel bu çekişmeyi 1920'den sonra "çatışma"ya dönüştüğünü ileri sürer. "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması", *Belleten*, C. LIV, S.209 (Nisan 1990), s.381-402.

14 Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.169-170.

sert eleştirinin odağında, geçmişte onun yönetimindeki Osmanlı devletinin “emperyalist” politikalar izlediği iddiası vardır. Kurultayda çoğunluğu oluşturan komünist delegelerin bu tepkisi Enver Paşa'nın varlığını Bolşevikler açısından tartışılır hale sokar. Diğer taraftan Enver Paşa'nın Müslümanlarca oldukça itibar görmesi Bolşevik liderleri hayli rahatsız etmeye başlar. Çünkü Kafkasya'yı kontrolünde tutmak isteyen Bolşeviklerde, Rusya'ya karşı onun liderliğinde veya etkisinde Müslümanların bir ihtilal girişiminin olabirliliği korkusuna yol açar. Nitekim Enver Paşa eylül ortasında Moskova'ya döndüğünde, Anadolu güçlerini takviye etmek için talep etmiş olduğu askerî birliklerin hiçbir şekilde kendisine verilemeyeceği yollu cevabıyla Sovyet yönetimi ona olan desteklerini çeker. Bundan sonra davasında yalnız kalan Enver Paşa, Ruslarla daha dengeli bir siyaset izleyerek yoluna devam etmiştir.

c) Anadolu'ya Geçme Girişimleri

Enver Paşa Ekim 1920 başında Berlin'e gider ve orada kalacağı yaklaşık 8 ay boyunca bir yandan M. Kemal Paşa'nın şüphesini çekmemeye ve bir yandan da Anadolu'ya yapılacak muhtemel bir harekâta Bolşeviklerin desteğini almaya çalışır. Bu dönemde, Enver Paşa'nın M. Kemal Paşa'ya yazdığı mektuplarda Anadolu'ya geçme niyetlerini ret etmesi çekinceleri gidermek içindir.¹⁵ Ancak amcası Halil Paşa'yla olan yazışmalara bakıldığında Enver Paşa'nın bu konuda açık niyetleri bellidir. Örneğin, 4 Ekim tarihli mektupta 1921 yılının bahar aylarında Anadolu'ya geçmenin gerekeceğini belirtirken, Ruslarla beraber çalışmanın altını çizerek onlarla olan ilişkinin katıyen kesilmemesi gerektiğini vurgular.¹⁶ Enver Paşa'nın bu sırada temel siyaseti Ruslar sayesinde Müslümanlardan oluşacak askerî kuvvetler ile Yunan cephesine yardım etmektir.¹⁷ 1921 ikinci ayında kaleme aldığı bir başka mektubunda Anadolu'daki durumu kendisinin oraya gitmekliğini gerektirdiğini, bunun da her taraftan gelen “davet haberleriyle” doğrulandığını yazar.¹⁸ Özellikle

15 Özellikle 15 Temmuz 1921 tarihli mektubundaki şu satırlar özetleyicidir: “ (...) Evvelce de dediğim gibi ben ve arkadaşlarım iki seneden beri takip ettiğimiz memleketin ve İslâmın hâlâs emelini güdüyoruz. Bununla beraber memlekette halka müstenit ve cidden onun menfaatini düşünür bir fikirle çalışmak taraftarıyız. Eğer zâtialiniz bizi rakip telakki ediyorsanız yanılıyorsunuz. Bu aklımızdan geçmemiştir. Bizce memleketin kurtulması esastır.” Feridun Kandemir, “Enver Paşa'nın İttihat ve Terakki'yi İhya Teşebbüsü”, *Tarih Konuşuyor*, C.6, S.34 (Kasım 1966), s.2782.

16 Feridun Kandemir, “Anadolu'ya Geçmek İsteyen Enver Paşa Ne Yapacaktı, Ne Yapabilirdi, Ne Yapmak İstiyordu?”, *Tarih Konuşuyor*, C.6, S.32 (Eylül 1966), s.2641.

17 5 Aralık 1920 tarihli mektuptan. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, haz. Orhan Hülagü, Emre Yayınları, İstanbul 2001, C.II, s.121.

18 15 Ocak 1921 tarihli mektubun şu satırları: “Anadolu ahvali benim oraya azimetimi mucip bir

martta Avrupa'daki yakın dostları sık sık tavsiyede bulunur. Bu iyimser hava 1921 yazı başlarında daha da depresif ve Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçme niyeti iyice öne çıkar. Bunun en önemli nedeni temmuz 1921'de Kütahya ve Eskişehir'in düşüp Yunanlıların işgalinden sonra Türk tarafında morallerin bozulmasıdır. Nihayet Türk ordularının Sakarya Nehri'ne geri çekildikleri 30 Temmuz 1921'de kesin kararını vermiş olarak Türkiye'ye yakın Batum'a gelir.¹⁹ Kesin olan şu ki, Enver Paşa, M. Kemal Paşa'nın başarı göstermediğini anladığı anda Anadolu'ya girecekti; bunu da ya gönüllüler birliği ya da kimlik değiştirmiş sıradan bir asker olarak Anadolu'ya geçerek yapacaktı.²⁰

Bu arada, Enver Paşa bulunduğu Batum'da 5 Eylülde başlayacak ve üç gün sürecek olan ve bir çeşit İttihat ve Terakki Fırkasının canlanması olan "Halk Şuralar Fırkası"nın kongresini yapar. Esasında bu kongre Enver Paşa'ya yakın olan sadık dostlar toplantısı olarak gerçekleşir.²¹ Kongre, M. Kemal Paşa'nın yurt dışındaki İttihatçıların dönüşüne izin vermesi ve fırkanın Türkiye'deki çalışmalarını yasal izin vermesine karar vererek dağılır. Alınan kararların bir kopyası TBMM'ye yollanır. Ancak bu kongrenin beklentilerinin hiçbiri M. Kemal Paşa'nın aldığı tedbirlerle gerçekleşmez.

Enver Paşa'nın niyetini fark eden Ankara yönetimi Enver Paşa'nın her ne şartla olursa olsun yurda girmesini önlemek konusunda azimlidir. Buradaki temel düşünce özellikle böylesi zor bir dönemde yönetimde zaafiyetin bir göstergesi olan ikiliğin çıkabilme ihtimalidir. Nitekim TBMM içinde Yeşil Ordu ve Halkçı gruptaki sol eğilimli milletvekilleriyle bağlantısı olan Enver Paşa, iktidar merkezine uzak eski İttihatçılarla birlikte hâlâ M. Kemal Paşa'ya karşı komitacılık yanı güçlü bir muhalefeti temsil etmekteydi.²² Dahası Enver Paşa'nın perde gerisindeki bu etkisi, henüz kararsız olan Moskova için M. Kemal Paşa'ya karşı bir alternatif sunmaktaydı. M. Kemal Paşa'nın bu tehlikeye karşı aldığı tedbirler ise şunlardır: İlki, Enver Paşa'yla ilgili tüm

şekil almıştır. Bu her taraftan gelen davet haberleri ile teyyüt ediyor". Karabekir, *age*, c.II, s.127.

19 Sakarya Zaferi'nden sonra 16 Eylül 1921 tarihli Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta Enver Paşa şunları söyler: "... Kütahya, Eskişehir'in ziyayı [kayı] ile ordunun tâ Ankara'dan yetmiş beş kilometre Sakarya'ya doğru çekilmesi takip etti. Bu vaziyet üzerine eğer memlekette maazallah ordu inhilal [dağılma] derecesine gelir de her şey kaybolur mütalaasına binaen hemen memlekete yaklaşmayı ve yakından ahvali takibi elzem görerek Batum'a geldik". M.Z., "Enver Paşa'nın Atatürk Hakkında Bir Mektubu", *Resimli Tarih Mecmuası*, S.2 (Şubat 1950), s.56.

20 Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçebileceği iki yol vardır: Biri, Batum-Hopa-Rize-Trabzon deniz yolu; diğeri de Çoruh Nehri kıyılarından Artvin.

21 Halil (Kut)Paşa, Dr.Nazım, Küçük Talat (Muşkara) ve Lazistan Mebusu Hacı Mehmet'in ismi zikredilebilir.

22 Bunlardan biri Ardahan Mebusu Hilmi Bey'dir.

bilgilerin anında paylaşılması;²³ ikincisi onun Türkiye'ye girmesi halinde hemen tutuklanması ve Ankara'ya getirilmesi;²⁴ üçüncüsü ise ordu içindeki Envercilerin tasfiye edilmesidir.²⁵ Bu tedbirler içinde, Enver Paşa'nın ateşli bir taraftarı ve Trabzon'da kayıkçıklar kâhyası olan Yahya Kahya'nın gönüllü taburunun dağıtılması da vardır.²⁶

d) Batum Hadisesi (Ağustos-Eylül 1921)

Enver Paşa, M. Kemal Paşa Sakarya'da yenilirse Rusların desteğiyle Türkiye'ye gelip millî hareketin başına geçmeyi planlar. Bunun için Moskova'dan Türkiye'ye yakın bir sınır kenti olan Batum'a gelerek burada "Halk Şuralar Fırkası" adıyla bir örgüt oluşturur. Ayrıca Ruslar hazırladığı 15 bin kişilik askerî güç de Enver Paşa'yı başa geçirmek için bekler. Ağustos boyunca Enver Paşa Batum'dan Sakarya Savaşı'nın hazırlıklarını ve gelişimini takip eder. Bütün bunlar onun Yunanların galip gelebileceği ihtimalini önde tuttuğunu; aksi durumun kendini şaşırtacağını gösterir. Sakarya zaferi sonrası kardeşi Kâmil Bey'e yazdığı mektupta "Allah bile Sakarya zaferinin sonuçlarından hayrete düşmüştür." sözleri ne denli yanıltığını belli eder. Eylül 1921 Sakarya zaferi sonrası M. Kemal şöhretini büyütürken, Enver Paşa da tamamıyla gölgede kalmıştır. Şimdiye dek bu konuyla ilgili tartışılan nokta Enver Paşa'nın muhtemel bir yenilgiyi kendi ihtirasları için düşündüğüdür. Bu konuda açık kanıt bulmak zordur. Dolayısıyla onun hakikaten bir mağlubiyet istediğini söylemek insafı bir hüküm olmaz. Belli ki onun için mağlubiyet ihtimali Yunan saldırısından sonra Sakarya doğusuna çekilen Türk ordusunun durumu gözetildiğinde askerî güçler dengesi açısından bir kurmay subay

23 BMM Moskova'da bulunan askerî atışe Saffet Bey'in Enver Paşa'nın hareketlerini izleyerek Karabekir'e iletmesi isteniyor. Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Cebesoy'dan da aynı konuda anında Ankara'ya bilgi aktarması istenir.

24 Örneğin TBMM Başkanı M. Kemal Paşa ve 11 vekilin imzası olan 12 Mart 1921 tarihli Bakanlar Kurulu kararında Enver Paşa ve beraberindekilerin Anadolu'ya herhangi bir yerden girmelerinin iç ve dış politikaya uygun olmayacağı, geldikleri takdirde derhal ülkeden çıkartılmaları hususu belirtilir. *BCA, Bakanlar Kurulu Kararları-28, (BKK-28), 2.38.18.*

25 Karabekir'in emrindeki Doğu Cephesi ordusunda özellikle Enver Paşa'nın eniştesi olan Albay Kazım Bey ve Trabzon'daki 13. Tümen Komutanı Yarbay Seyfi Bey'in ordudan atılması.

26 Yahya Kahya, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin iki danışman üyesinden biridir. Cemiyetin adını kullanarak âdeta devlet içinde devlet kurar. Halkın "İskele Hükümeti" dediği bir düzen kurarak Trabzon'a giren mallardan zorla vergi toplar. Cezaevindeki mahkûmları serbest bırakıp, onlar ve asker kaçaklarından oluşan 1000'den fazla silahlı bir tabur kurar. Sami Sabit Bey'in Fırka kumandanı olarak Trabzon'a geldiği gece bir fener alayı düzenleyip kışla önünde "Yaşasın Serdar Ever Paşa!" diye gürültüler arasında gözdağı vermeye çalışır. Daha sonra Yahya Kahya teslim olur, Sivas'a sürülür; taburu da dağıtılarak cepheye gönderilir. Yahya Kahya, 1922'de Topal Osman'ın adamlarınca öldürülür. Sami Sabit Karaman, "Enver Paşa İle Nasıl Mücadele Ettim", *Yakın Tarihimiz*, c.1. S.10, s.307-308. Daha fazlası için yine aynı yazarın *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa* (Arma Yayınları, İstanbul 2002, 2.bs.) kitabına bakılabilir.

olarak vardığı bir sonuçtur. Enver Paşa bundan sonra Anadolu'daki görevinin sona erdiğini düşünerek "talihini" başka bir yerde –Asya'da– aramaya koyulacaktır.²⁷ Enver Paşa'nın bu sırada kendini artık kadere teslim ettiği eşine ve kardeşine yazdıkları mektuplardan hissedilir.

e) Kendi Ülküsünde Son Devri ve Ölümü

Sakarya zaferi sonrası Anadolu'ya geçmekten tamamen vazgeçen Enver Paşa bu kez Türkistan'ın kurtuluşu için Bolşeviklere karşı savaş açacaktır. Onun bundan sonrası için hedeflerini tam olarak belirlemek güçtür. Şu kadarı söylenebilir ki, o idealinde Türkiye'den Hindistan'a uzanan geniş coğrafyada bir Türk devleti hedeflemişti. İslam ve Türklük unsuru öne çıkan ama model olarak Alman federasyonuna benzeyecek ve eski gücüne ulaşmış yeni bir Osmanlı devleti düşlemişti.²⁸ Bir ara Buhara'da emirliğini (serdar-ı ali) ilan eder, "halifenin damadı" sıfatıyla sembolik olarak tahta geçerek yönetimi bir süre üzerine alır. O artık, askeri eğitim ve deneyimleriyle Basmacıların birleştiği bir isim olarak Sovyetler için tehlikeli bir hasım haline dönüşür.²⁹ Onunla birlikte Türkistan'da ihtilalci hareket güçlenir ve Semerkant'a kadar yayılır. Enver Paşa desteğini tamamen yitirdiği Bolşeviklerle giriştiği savaşta mitralyöz ateşiyle şehit düşer.³⁰ Böylece, Türkiye dışındaki İttihatçıların idealleri de sona erer. Tacikistan'ın Balcevan Köyü'nde Pamir Dağı Çeğen/Çegan mevkiinde öldüğünde takvimler 4 Ağustos 1922'yi gösterir. Bu haber Ankara'ya ulaştığında M. Kemal Paşa'nın "yiğit adamdı, yazık oldu" diyerek göz yaşlarını tutamadığı söylenir.³¹ Bu haberin gerçekliğine rağmen Enver

27 "Anadolu'da dış ağrısı olmaktan vazgeçelim" diyerek Türkistan'a yönelmiştir. Feridun Kandemir, *Enver Paşa'nın Son Günleri*, Güven Basım, İstanbul 1955, s.12.

28 Enver Paşa'nın yanında iki kişi vardır. Yaveri Bartınlı Muhittin Yüzbaşı ve onu Türkistan'a gitmeye kışkırttığı söylenen Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Eşref'in kardeşi Kuşçubaşı Hacı Sami. Bu iki isimden Hacı Sami, 1927'de M. Kemal'e karşı savaş başlatmak için geldiği Kuşadası'nda öldürülmüştür.

29 Enver Paşa Buhara'da mücahitlere şöyle der: "Bu andan itibaren Buhara-i Şerif Hayve ve bütün Türkistan'ı istilacı Moskoflardan kurtarmak için çalışan siz gazilere iltihak ediyorum. Bütün askerlik hayatımda edindiğim tecrübe ve müşahedelerimi Moskoflara karşı kullanacağım". "Enver Paşa'yı Nasıl Kurtardım", *Yakın Tarihimiz*, C.1, S.13 (24 Mayıs 1962), s.404 ve "Enver Paşa Buhara'da Kalsa İdi..." *Yakın Tarihimiz*, C.1, S.3 (15 Mart 1962) s.78-79.

30 Şehadet belgesi için; *Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTKA)*, *Enver Paşa Belge Koleksiyonu*, Dosya: 5; No: 46. Edebi bir anlatım için; Feridun Kandemir, "Enver Paşa'nın Ölümü", *Resimli Tarih Mecmuası*, S.4 (Nisan 1950), s.140-143.

31 Haberi Antep Mebusu Kılıç Ali'nin verdiği söylenir. Enver Paşa'nın Türkistan'daki faaliyetlerinin Ankara tarafından yakından takip edildiği bilinir. Örneğin 24 Temmuz 1922'de Başbakanlığa iletilen raporda, Enver Paşa'nın askerî birlikleri ile Kızıl Ordu arasında Semerkant'ın batısında kanlı çarpışmaların olduğu bildirilir. *BCA, Muameleat Genel Müdürlüğü (MGM)*, 435A1/258.735.1.

Paşa'yı destekleyenler ölümüne inanmayacak ve hayatta olduğuna dair haberi yayacaklardır.³²

Sizin vatansever dedikleriniz Enver'in kılıcını şakırdatıp çılgınca davranışta bulunuyorlar.

2- Damat Ferit Paşa

2.1. Kısa Özgeçmişi ve Evliliği

Bahriye meclisi eski başkâtibi Şûrayı Devlet üyelerinden Seyyid Hasan (Arnavut) İzzettin Efendi'nin oğlu olarak 1853'te İstanbul'da dünyaya gelir. Genç yaşında hariciye dairesinde işe başlar. Aldığı dış görevlerle bazı Avrupa ülkelerin (Fransa, Almanya, Rusya, İngiltere) elçiliklerinde ikinci kâtiplikte bulunur. Sonra, 1882'de atandığı Londra'da başkâtip iken kendisine teklif edilen Hindistan'daki Bombay başkonsolosluğuna geçmeyi istemez. Evlenmeden önce ikinci sınıf mütemayiz rütbesinde damatlığa aday olduktan sonra Şûray-ı Devlet'e tayin edilmiş, nikâhtan sonra -1888'de vezirliğe terfi etmiştir. 1908'de II. Meşrutiyet'te Ayan Meclisi üyeliğine getirilir. Damat olmak itibarıyla edindiği görevler dışında I.Dünya Savaşı öncesi siyasî muhitte pek tanınmaz. Meşrutiyetin ilk sıralarında İttihatçılığa sempatisini açığa vurur, hatta konuşmalarıyla onların savunusunu yapar. Ancak İttihatçılardan istediği ilgiyi görmeyince küskünlük ve gücensizlikle 1911'de İTC'ye muhalif Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurucuları arasında yer alır. Fakat bu partinin karşılaştığı baskılar sonucu kısa zamanda başarısız olması üzerine parti örgütünden ayrılır. Damat Ferit'in tekrar siyaset sahnesine çıkması I. Dünya Savaşı'nın sonunda, nicedir iç politikada etkin olan İttihatçılığın da gözden düştüğü ve Sultan Reşat'ın ölümü üzerine Vahdettin'in tahta geçtiği 1918'de mümkün hale gelir.

Esasında Damat Ferit'in tarih sayfalarında yer alması biraz da onun evliliğiyle ilişkilidir. Ferit Bey, Abdülmecit'in kızı, anneleri bir ve son padişah Vahdettin'in ablası Mediha Sultan'la evlenir. Mediha Sultan daha önce Necip Paşa'yla evlenmiş ve ondan Abdurrahman Sami adında bir çocuk sahibi olmuştur. Dul olan Mediha Sultan'ın evliliği babasının hayatta olmadığı devrin padişahı II. Abdülhamit'in zamanında gerçekleşir. Mediha Sultan, tüm evliliği boyunca Ferit Paşa'ya karşı "sonsuz sevgi ve sadakat beslemiştir."³³

32 Enver Paşa'nın eşi Naciye Hanım anılarında kendisinin bile buna uzun süre inanmadığını anlatır. Naciye Sultan'daki bu inanış, ölümünden hemen önce yolladığı mektupta eşinin yazdıklarından kaynaklanır. Çünkü o mektupta, İsviçre'ye gitmek istediği ama bunu gerçekleştirebilmesi için kendisinin ölmüş olduğuna herkesi inandırması lazım geldiğini, ölüm haberi alırsa da buna inanmış görünmesini tembih etmiştir. *Acı Zamanlar*, s.65.

33 Tarık Mümtaz Göztepe, *Vahideddin Gurbet Cehenneminde*, Sebil Yayinevi, İstanbul 1991, 3. bs., s.129.

2.2. Millî Mücadele ile İlişkisi

Millî Mücadele döneminde Damat Ferit İstanbul'daki hükümetin başına, sadrazam mevkiine getirilecektir. Daha önce siyasî hayatında ciddi bir başarısı olmayan Damat Ferit'e uygun görülen görevlerde bile onunla ilgili çekinceler dikkat çeker. Buna dair birkaç çarpıcı örnek kayda geçmiştir. Örneğin II. Abdülhamit zamanında Londra büyük elçiliğine atanması için eşi Mediha Sultan'ın aracılığıyla bunu istediğinde, Sultan Hamit çok önemli bir yer olan Londra'nın bir okul olmadığını, ancak siyasî işlerde bilgisi ve deneyimi olanların tayin edildiğinden söz ederek Damat Ferit'in isteğini ret eder.³⁴ Bir başka örnek Balkan savaşları sonrasına aittir. Damat Ferit, barış şartlarını görüşmek için toplanacak Londra Konferansı'na delege seçildikten bir gün sonra yerine Salih Paşa'nın getirilmesi de onun "idraksizliğine" yorumlanır.³⁵ Vahdettin'in tahta çıkmasından sonra Damat Ferit'in makam elde etme gayretleri ise daha da artar. Öyle ki Vahdettin'in tahta çıktığı günlerde yakında yapılacak olan mütarekenin (sonra Mondros Mütarekesi) imzalanmasında kendisinin memur edilmesini kayınbiraderi padişahı ister. O sıra sadrazam olan A. İzzet Paşa bu haberle karşılaşır teklifi istendiğinde o, Damat Ferit'in böylesi önemli bir görevin ehli olmadığını söyler.³⁶ İşin doğrusu Damat Ferit devlet işlerinde henüz yeterince tecrübeye sahip değildi. Gerçekte bunu Ferit Paşa'nın kendisi de itiraf eder. Tevfik Paşa'nın İnal'a söylediklerine bakılırsa, aralarında geçen bir görüşmede Tevfik Paşa Kasım 1918'de hükümeti kurma işini üstlendiği sıralarda Damat Ferit'e bir bakanlık almasını teklif ettiğinde kendisinin şimdiye dek bir hizmette bulunmadığını ve bu yüzden "koca nezareti" idare edemeyeceğini söyler. Ardından, Şûray-ı Devlet başkanlığına getirmek istediğini söyleyince de bu kez o görevi kabul eden kimsenin mevzuatı hakkında bilmesi gerektiğinden bahseder.³⁷

Damat Ferit'in hükümet etme meziyetiyle ilgili Vahdettin'in de bazı kuşkular taşıdığı –en azından anılara yansıyan bir kaç yerde– bellidir. Vahdettin, daha şehzadeliği döneminde yaver Ali Fuat (Türkgeldi) Bey'e dünyada tanıdığı üç mel'undan birinin Damat Ferit (diğerleri eşi Mediha

34 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, 3.bs., C.IV, s.2034.

35 İnal, *age*, C.IV, s.2034.

36 Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2006, s.277 ve Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İhttiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, 4.bs., s.153

37 İnal, *age*, C.IV., s.2036-2037. Aynı kitabın ilerleyen sayfalarında eski Dâhiliye Nazırlarından Cermal Paşa'nın Vahdettin'e Damat Ferit için onun yaşı yetmişe varmasına rağmen ilk memuriyetinin sadrazamlık olduğunu söylediğini aktarır, s.2069.

Sultan ve üvey oğlu Sami Bey) olduğunu söyler.³⁸ Tahta geçtikten sonra Vahdettin, kızkardeşi Mediha Sultan'a bir gün dayanamayarak Damat Ferit için "senden başka kimseden medhini iştmedim" der.³⁹ Bu eksikliklerine rağmen ve hatta hazzetmediği bile söylenebilecek Vahdettin'in Damat Ferit'i üstelik sadrazamlığa neden ve niçin getirdiği önemli bir sorudur. Bunu belki öne çıkan iki sebeple açıklamak mümkündür. Birincisi padişahın böylesi olağanüstü bir zamanda aileden biri olarak akrabasına (diğeri dünürü Tefvik Paşa) güvenme gereği hissetmesidir. Vahdettin düşünüşüne göre onun saltanat kuralları ve gelenekleri içinde kendisine ihanet etmesi uzak bir ihtimaldir. İkincisi ise Mütareke sonrasında savaşın galibi İngilizlerin yardımını sağlamaktır. Çünkü Damat Ferit İngilizlere yakın görünen bir isim kabul edilir. Bununla örtüşen bir diğer etken İtilafçıların suçladığı İttihatçılara olan onun bilinen karşıtlığıdır. Dolayısıyla, kendisinin de paylaştığı politik bazı zorunlu nedenlerin Vahdettin'i Damat Ferit'i seçmeye götürdüğü anlaşılıyor.

Damat Ferit, zamanla etkisi büyüyen ikinci adam konumunu Mütareke boyunca sürdürür. Mütareke sonrası kısa aralıklarla olsa beş kez hükümet kurar: I.Damat Ferit Hükümeti (4 Mart-16 Mayıs 1919; 74 gün); II.Damat Ferit Hükümeti (19 Mayıs-20 Temmuz 1919; 63 gün); III.Damat Ferit Hükümeti (20 Temmuz-1 Ekim 1919; 73 gün); IV. Damat Ferit Hükümeti (5 Nisan-30 Temmuz 1920; 116 gün); V. Damat Ferit Hükümeti (31 Temmuz-17 Ekim 1920; 79 gün). Damat Ferit, 1919-1920 yılları içinde tam olarak 405 gün; bir başka ifade ile 1 yıl 40 gün hükümetin başında kalmıştır.

a) Sadrazamlık Dönemlerinde Karşıt Politikalar

Damat Ferit'in hükümetin başına getirilme nedenlerinden birinin İngilizlere yakın görünmek olduğunu yukarıda belirtmiştik. Damat Ferit, bunun için İngilizlerin temsilcileri ve ileri gelenleriyle temasa geçip, ilişkilerini güçlendirme çabasına girer. Damat Ferit'in İngilizlerle ilişkilerinin ne boyutta olduğunu, onun 9 Martta İngiliz yüksek komiser yardımcısına sarf ettiği şu cümlede bulabiliriz: "Bizim ümidimiz Allah'a ve İngiliz hükümetine bağlıdır."⁴⁰ İngilizlerin temelde amacı savaş sonrası gizli faaliyetlerle varlığını sürdürdüğüne inanılan İttihatçıların etkisini tamamen kırmaktır. Nitekim Damat Ferit'in ilk işi kimi İttihatçıların tutuklanması,

³⁸ Türkgeldi, *age*, s.273.

³⁹ Selâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1991, C.1, s. 80, dp.199.

⁴⁰ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, 2.bs., s.20

soruşturulması ve yargılanması olur. Özellikle savaş dönemi kabine üyeleri ve milletvekillerinin bulunduğu İttihatçıların bir kısmı kimi zaman şiddet ve eziyet olarak tasvir edilen hareketlere maruz kalır. Bu durumda suçlar ne oranda İttihatçılara yüklenilirse o oranda İtilaf devletlerinin gözünde “temize çıkmak” ve dolayısıyla Osmanlı devleti için hafif barış şartları elde etmek mümkün olabilecektir.⁴¹ İttihatçı karşıtı politikalar izlemesine rağmen İzmir’in Yunanlarca işgali Damat Ferit’i hayal kırıklığına götürmüş görünüyor. Çünkü işgal günü İtilaf devletlerin temsilcilere nota verdikten hemen sonra istifasını sunmuştur. Onun istifa dilekçesinde 5 yıllık kötü yönetimin sonuçlarını imkân ölçüsünde düzeltmeye çalıştığından bahsederek İtilaf devletlerinin İzmir’le ilgili işgal kararını gerekçe göstermesi bu hayal kırıklığının resmî düzlemde yansımaları olarak değerlendirilebilir. Ancak bundan sadece dört gün sonra Vahdettin Damat Ferit’i yeniden hükümet kurma görevi verir. Bu kez İttihatçılara yönelik tedbirler sıkılaştırılır ve özellikle İngilizlerin yaptıklarına âdeta göz yumulur. On gün sonra da Said Halim Paşa gibi İttihatçıların önemli kişileri Malta’ya götürülmek üzere tutuklu oldukları Bekirağa Bölüğü’nden alınır (27 Mayıs 1919); ardından yurt dışında olan İttihatçı liderler –Enver Paşa, Cemal Paşa ve Talat Paşa– hakkında idam kararlarına ilişkin irade çıkarılır (13 Temmuz 1919). Bu işler arasında, İttihatçılarla mesafeli ya da onlarla hiç bağı olmayan bazı önemli isimlerin de alıkonuldukları olmuştur. Bunlardan biri de Fethi (Okyar) Bey’dir. 8 Mart günü Fethi Bey tutuklandığında M. Kemal Paşa en yakın arkadaşlarından birinden mahrum olur. Ayrıca bu, M. Kemal Paşa’nın da İstanbul’da kaldığı sürece özgürlüğünün tehdit altında olduğunu gösterir.⁴²

Tam bu sırada M. Kemal’in Samsun’a gönderilmesi gündeme gelir. Damat Ferit hükümetince M. Kemal Paşa’nın müfettiş sıfatıyla Anadolu’ya gitmesi meselesine tüm boyutlarıyla ele almamak ve sadece Damat Ferit veçhesinden bakmak adına bunu belki iki nedenle açıklayabiliriz. İlki, hükümet çevresindeki bazı kimseler için M. Kemal Paşa, İttihatçıların önde gelen isimleri ve bazı Alman komutanlarıyla zıtlaşmıştır. İkinci neden arkadaşı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa sayesinde Damat Ferit hükümetinde o sıra Dahiliye Nazırı olan Mehmet Ali Bey’le olan yakın tanışıklığıdır. İşte bu etkenler nedeniyle M. Kemal Paşa Anadolu’ya gönderilir. Sonraları hâkim

41 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2004, 2.bs., C.I, s.203.

42 M. Kemal Paşa Fethi Okyar’ın gazetesi *Minber*’de Damat Ferit hakkında bir yazı kaleme almış ancak sansür heyetince yayımlanmamıştır. İşte bu yazıda, M. Kemal Paşa Damat Ferit’in bilgisizliğinden söz etmekteydi. Yazı için, bkz. Bardakçı, *Şahbaba*, s.546-549.

görüşlerle şekillenen tarih anlatılarında bu durum, Damat Ferit'in kötü yönetimindeki tek iyi karar olarak yorumlanır.⁴³

M. Kemal Paşa'nın Samsun'a vardığı 19 Mayıs günü Damat Ferit ikinci defa hükümetin başına gelir. Millî Mücadele'nin gerekçesinin ve yönteminin açıklandığı Amasya Tamimi sonrası M. Kemal Paşa İstanbul'a geri çağrılır. M. Kemal Paşa'nın direnmesi üzerine resmî görevinden hükümet kararıyla alınır. Damat Ferit, yerel bir toplantı olan Erzurum Kongresi'ni Anadolu'da çıkan bir karışıklık olarak değerlendirerek yetkililerden engel olunmasını ister. Nihayet 30 Temmuzda hükümet kararlarına muhalif davranış ve hareketler sergilediği gerekçesiyle M. Kemal Paşa hakkında tutuklama emrini verir. Erzurum'da karar verilen ve yakında İstanbul dâhil Anadolu'nun çoğu şehrinde gelecek temsilcilerle Sivas'ta toplanacak genel kongrenin kendileri için tehlikeli olacağını varsayan Damat Ferit, kongreyi dağıtmak ister. Bunun için Elazığ valiliğine atanmış olan Ali Galip'e denetim gerekçesiyle Malatya'ya gitmek, oradan toplayacağı kuvvetler ile Sivas'ı basmak ve elebaşı olarak görülen M. Kemal Paşa'yı yakalatmak görevi verilir. M. Kemal Paşa sonraları bunu "hainlik" olarak değerlendirecektir.⁴⁴

Sivas Kongresi'nin son gününde, kongrenin genel kurulu Damat Ferit'e padişah ve millet arasına "bir duvar gibi" girerek engel olmaktan vazgeçmesi yönünde ihtar mahiyetinde bir telgraf yollar. Yine de Damat Ferit engeli düşünülerek ve bir yerde işin sağlama alınması için M. Kemal Paşa 12 Eylül 1919'da gelen kongre kurulu adına doğrudan padişaha bir telgraf çeker. Telgrafta, Damat Ferit'in "milletin sevgili padişahına" dilediklerini iletemediklerini, onunla bağlantısını kestiğinden söz edilerek yeni hükümet kurulana dek İstanbul'la haberleşmeyi kestiklerini bildirmekteydi.⁴⁵ Gerçekten de, Damat Ferit'in bazı gerçeklerin padişahça görülmesine ciddî biçimde engel olduğu görüşü Millîcilerde hâkimdir. Damat Ferit, padişahın başka etkilere kapılmamasına ve kendisine gerçeği söyleyecek kimselerle görüşmesini istemez. Başkâtip Ali Fuat Türkgeldi, hatıralarında Ferit Paşa ne kimsenin huzuruna kabulünü ve bir arıza takdimini ve ne de bir gazetenin padişah tarafından görülmesini istediğini yazar. Devamında da şöyle der: "Âdeta hünkârı tahtı inhisara almak isterdi. Hatta bir gün küçük mabeyindeki intizar odasında masanın üzerinde birkaç gazete bulunduğunu görünce,

43 Hülya Özkan, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Karşıtı Faaliyetleri*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994, s.22.

44 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, (esas metin), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997, s.92.

45 Atatürk, *age*, s.95

bu gazeteler buraya kadar çıkmamalıdır. Padişah tarafından okunabilecek gazete *Sabah* gazetesiyse bir dereceye kadar *İkdam* gazetesidir.”⁴⁶

Damat Ferit’in millî harekete yönelik tutumları ılımlı isimleri bile kabineden ayrılma noktasına getirir. Damat Ferit’in üçüncü hükümetine “Meclis-i Vükela memuriyeti” ile giren Tefik Paşa ve A. İzzet Paşa kısa bir zaman sonra hükümetin icraatlarını millî çıkarlara aykırı bulduklarından istifa ederler. Tefik Paşa görevi padişahın ısrarıyla kabul ettiğini genel bir nefreti üzerine çeken hükümetin “cehaleti, akıl ve hikmete muhalif” yönetimiyle ülkeyi çöküşe götürdüğünü söyler. Nitekim Sivas Kongresi sonrası Anadolu’dan gelen baskılar Vahdettin’i Damat Ferit’i feda etmeye götürür. Eylül sonunda Damat Ferit’in istifası üzerine yerine Ali Rıza Paşa geçer. Bu durum, M. Kemal Paşa’nın Vahdettin üzerinden siyasî mücadeleyi kazanması olarak bakılabilir. Vahdettin’e çekilen telgrafta M. Kemal Paşa “Sadâ-yı milleti boğan, hem milletini, hem padişahını iğfal eden sabık kabinenin [Damat Ferit] millî müracaat ve şikâyeti üzerine iskâtı” olayının memnuniyet uyandırdığını bildirir.⁴⁷ Böylece M. Kemal Paşa 4,5 ay içinde kendisini Anadolu’ya yollayan kararın sahibi Damat Ferit’in hükümetten indirilmesini sağlayarak millî kuvvetlerin komutanı olduğunu gösterir.

Damat Ferit’in âdeta tard edilmesi biçimindeki istifasından sonra peşisıra iki ayrı hükümet işbaşına geçer: Ali Rıza Paşa (2 Ekim 1919-3 Mart 1920) ve Salih Paşa (8 Mart-2 Nisan 1920). Onların da istifalarından sonra sadaret makamı önce Vahdettin’in dünürü Tefik Paşa’ya teklif edilse de o kabul etmez. Bunun üzerine Damat Ferit, 5 Nisan 1920’de sadrazamlığa dördüncü kez getirilir. Vahdettin’in bu tercihi güvenilebilecek bir adam yokluğu ile açıklanabileceği gibi, padişahın hâlâ Damat Ferit’in etkisinde kalarak taşıdığı düşünülebilecek ve tam olarak ne olduğu belli olmayan İngiliz himayesini kazanma isteğiyle ilgisi olabilir.⁴⁸ Damat Ferit baştan beri Anadolu’daki milliyetçi hareketi iktidardan düşmüş İttihatçıların bir girişimi olarak görmekteydi.⁴⁹ Ama Damat Ferit’in millî harekete hasmane tutumu ise asıl bundan sonra başlar. Üstelik kendini iktidardan eden ve padişahın güvenini sarsan ve gücü artık iyice hissedilen milliyetçi harekete karşı meselesi âdeta

46 Türkgeldi, *age*, s.244

47 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babı Ali Evrak Odası Siyasi (BEO SYS), 34-64/III_7. (Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2003, s. 92-93.*

48 Vahdettin çok sonraları Avni Paşa’ya yazdığı hatıralarında Damat Ferit’ten şöyle söz eder: “... iç meselelerde çok bilgisiz idi. İngilizlerle Mustafa Kemal Paşa’nın kurnazlığının kurbanı oldu ve bizi tam bir yenilgiye götürdü. Zavallı Ferid Paşa dünyaya İngilizlerin gözlüğüyle bakıyordu. Allah onu affetsin”. Bardakçı, *Şahbaba*, s.109

49 Damat Ferit, millîçiler için sarayın başmabeyncisi Lütfi Simavi’ye “Enver’in kılıcını şakırdatıyorlar” demişti. Simavi, *age*, s.348.

kişiselleşmiştir. Galiba bu yüzden Damat Ferit, dördüncü sadaretinde, Millî Mücadele'ye karşı daha sert tedbirler almaya yönelir. İşte onun bu döneminde çıkarılan fetvalarla başta M. Kemal Paşa olmak üzere lider kadrosu Osmanlı devletinin düzenini ve asayişini bozan “bağiler”(zalimler) olarak görülerek idamları istenir. Altında imzası olan hükümet bildirisinde millî hareketi “devletin başının gövdesinden ayırmaya hazırlanan bir felaket” olarak ilan eder. Dahası millî kuvvetler üzerine halkın halife ordusu diyeceği “inzibat kuvvetleri” yollarır.

Damat Ferit'in sonraki yıllarda ihanetle özdeşleşmesinin belki de en önemli nedeni ise, başında bulunduğu hükümetin Sevr Antlaşması'nı imzalamasıdır. Her ne kadar uygulamaya konulmamışsa da onun tarafından imzalanan bu anlaşma metni, bir taslak olarak gelecek Türkiye'nin tasavvurunu ortaya koymaktaydı. Bu durum ise, Anadolu'daki millî hareketin hedefleriyle hiç uyuşmamaktaydı. TBMM hükümetiyle yapılacak yeni barış görüşmelerinde dahi bu taslağın İtilaf devletleri için bir hareket noktası olması sonraki zamanlarda bile Damat Ferit'e olan öfkeyi hep canlı tutar.

b) Hükümetten Kesin Çekilmesi ve Ölümü

Damat Ferit, 1920'nin son aylarında –18 Ekim 1920'de– sağlık nedenlerini gerekçe göstererek son sadrazamlığından da ayrılır. İstifası ile ilgili farklı görüşler vardır. Kimileri Damat Ferit'in bir gün önce –17 Ekim'de– yüksek komiserlerin isteği üzerine istifa ettiğini iddia ederler. Bazıları da, Ankara'ya son bir darbe olarak düşünülen Konya isyanının başarısızlığına bağlar. Bir başka görüş ise Vahdettin'in artık ona ihtiyacı kalmadığıdır.⁵⁰ Bütün bunlarla beraber esas etkenin İtilaf devletleri ile yapılacak bir barış anlaşması için Ankara'daki yeni Türkiye hükümetinin onayının da alınması gerektiğini fark etmesi olduğu düşülebilir. Çünkü bu, baştan beri takip ettiği politikaların iflası anlamı taşıyordu. Ancak şu kesindir ki, Damat Ferit'in hükümetten çekilmesi Anadolu'da gözle görülür bir memnuniyete yol açar.⁵¹

Damat Ferit, hükümetten ayrıldıktan kısa bir süre sonra da Avrupa'ya gider. Avusturya'nın kaplıcalarıyla meşhur Karlsbad'da kalır. İstanbul'a döndüğünde millî hareket zaferle noktalanmış olduğundan Yeşilköy sahilinde bir İngiliz gemisiyle Baltalimanı'ndaki yalısına geçer. Kendisi

⁵⁰ Bu kısım ile ilgili iyi bir derleme için, bkz. Sina Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2010, s.257-265.

⁵¹ İngiliz gazetesi *Near East*'in 4 Kasım 1920 tarihli nüshasındaki yorum. Bkz. BOA, *Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım Evrakı (HR.SYS)*, 2635/3_44-45. (*Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007, s.280.

için pek tehlikeli bir hâl alan bu ortam karşısında ailesiyle birlikte 22 Eylül 1922'de Fransa'nın Nice şehrine yerleşir.

Anadolu'ya geçerek isbat-ı vücud etmek istedim

3- Şehzade Ömer Faruk (Osmanoğlu) Efendi

3.1. Kısa Özgeçmişi ve Evliliği

Son Halife Abdülmecit'in oğlu olan Ömer Faruk askerî bir eğitim alır. Daha 11 yaşında öğrenim için Viyana'ya yollanır. Avusturya'nın Trezyanum Askerî Koleji'ni bitirir. Sonra Almanya'da Potsdam Askerî Akademi'sini tamamlar. I.Dünya Savaşı'nda Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle Alman ordusunda Silezya ve Verdun cephelerine tayin edilir. Ders aldığı tanınmış hocalarından biri Kurmay Albay Asım Gündüz'dür.⁵² 1919'da taşıdığı resmî sıfatı ise şehzade ve piyade yüzbaşısıdır. Aynı zamanda Fenerbahçe Spor Kulübü'nün seçilmiş başkanlığını yürütmektedir. 1919 Haziranında Anadolu işgale uğrarken o, İsviçre Alplerindeki Territet (Terrie) kasabasındadır.⁵³

Şehzade Ömer Faruk, son padişah Vahdettin'in küçük kızı Sabiha Sultan'la evlenir. 1919'un 7 Kasımında başlayan⁵⁴ nişanlılık süresi uzun sürmez ve bir ay sonra Topkapı Sarayı Hırka-i Saadet dairesinde Şeyhülislam Haydarizade İbrahim Efendi tarafından nikâhları gerçekleşir.⁵⁵ 29 Nisan 1920'de de Yıldız Sarayı'nda çiftin düğünleri yapılır. Şehzade Ömer Faruk Efendi ve Sabiha Sultan'ın ilk çocukları Fatıma Neslişah Sultan 4 Şubat 1921'de dünyaya gelir.⁵⁶

3.2. Millî Mücadele ile İlişkisi

Ömer Faruk Efendi'nin Millî Mücadele ile bütün ilişkisi, bir şehzade olarak Ankara'dan TBMM'nin açılmasından bir yıl sonra –1921 Nisanında– İstanbul'dan İnebolu'ya geçmesi ve sonrasında geri dönmesi olarak görünür. Ömer Faruk Efendi'nin bu konuya dair açıklamaları kendiliğinden olmamıştır. İlkinde kendisi hakkında yazılanları düzeltmek için yazdığı tekzip mektubunda; diğerinde de isminin geçtiği bir başkasının hatıralarına karşılık kendisiyle yapılan mülakat notlarında Anadolu'ya hareketinden söz etmiştir. Bu açıklamalardan ilki, Nisan 1933'te *Milliyet*'te çıkan yazıda Ömer Faruk Efendi'nin Anadolu'ya İngilizlerin emriyle geçtiği iddiasına karşılık onun tarafından yollanan bir tekzip mektubuyla yapılır. Ömer Faruk'u yıllar

52 Asım Gündüz, *Hatıratlarım*, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973, s.37.

53 Filozof Rıza Tevfik'in alaycı ifadesiyle Şehzade Ömer Faruk orada "yaz tatili" yapmaktadır. *Biraz da Ben Konuşayım*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, 84

54 Akşin, *İç Savaş...*, s.221.

55 BOA, *Dosya Usulü İradeler (I.DUİT)*, 6/49

56 BOA, *I.DUİT*, 5/13_2. Neslişah, böylece Hanedan Defterine kaydedilen son Osmanoğlu olur.

sonra ikinci defa açıklamaya iten neden ise değini biçiminde o sıra emekli general olan ve olayın içine karışmak itibariyle söyleyecekleri önemli olan Yümnü Üresin'in Mart 1952'de *Cumhuriyet* gazetesinde yazı dizisi olarak yayımlanan hatıralarıdır. İşte bu hatıralar Ömer Faruk Efendi'nin Anadolu'ya gidişi ve dönüşü konusundaki merakı kamçılar. Bundan iki ay sonra mayıs ve haziran aylarındaki Servet R. İskit'in sahibi olduğu ve yönettiği *Resimli Tarih Mecmuası*'nda Mehmet Ataker'in Mısır İskenderiye'deki Abukır köyünde bulunduğu Ömer Faruk'la yaptığı görüşmesi yayımlanır. Aslında daha önce yapılan bu görüşme yazarınca mahzurlu görülerek ertelenir ama ilgili bu kısmın yayınlanması ile bu olay biraz daha aydınlanır. 1973'te Orgeneral Asım Gündüz'ün "Hatıratlarım" kitabında geçen ilgili satırlar ise bu konuyu tamamlar mahiyettedir.

a) Babası Abdülmecit'in Daveti

Ömer Faruk'tan önce babası Şehzade Abdülmecit Efendi'nin Millî Mücadele'deki vaziyeti belirtilmelidir; zira Ömer Faruk Efendi'nin Anadolu'ya geçmesi onunla irtibatlıdır. Velihaht Abdülmecit, Ankara'da Meclis'in açılmasından bir süre sonra, sonradan korgeneralliğe kadar yükselecek kendisinin eski yaverlerinden Yümnü (Üresin) Bey aracılığıyla Ankara'dan bir davet mektubu alır.⁵⁷ Ömer Faruk Efendi'nin yıllar sonra bir mülakatta aktardığı bu mektupta kısa bir yazı vardır: "İstiklâl için mücadele eyleyen milletimizin başına geçmek üzere Anadolu'ya geçmeniz temenni edilmektedir efendim. Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal". Ayrıca, aynı anlama gelen diğer iki mektubun sahipleri Hamdullah Suphi ve Roma elçisi Cami Bey'dir. Davetten memnun olan Abdülmecit Efendi karar vermek için izin istediği birkaç gün içinde güvendiği isimlerle görüşür ve sonunda Anadolu'ya geçmenin o sıra uygun olamayacağı kanaatine varır.⁵⁸ Sebebi hem hanedan hem de ülke durumunun ne kadar faydalı olacağını tüm açıklığı ile anlayıncaya kadar İstanbul'da kalmanın ağır bastığını düşünmesidir.⁵⁹

57 Ne yazık ki bunun belgesi şimdilik yok. Bu davete ilişkin elde Yümnü Üresin'in Kandemir'e 1950'de anlatıları var. Bu davet olayı İngiliz belgelerine de yansımış. 16 Eylül 1920 tarihli şifreli telgraf milliyetçi liderlerin Abdülmecit'in geçmesi için 150 bin lira harcamaya hazır olduklarını haber verir. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, C.II, s.337,

58 Yümnü Bey'in söylediğine göre Abdülmecit'in görüştüğü ve fikir danıştığı kişiler A.İzzet Paşa ile iki eniştesi (Damat) Mehmet Şerif Paşa ve (Damat) Ali Halit Paşa'dır. Feridun Kandemir, "Abdülmecit Anadolu'ya Nasıl Geçti", *Yakın Tarihimiz*, C.II, S.23 (2 Ağustos 1962), s.289-290. Bunlardan Mehmet Şerif, Damat Ferit kabinesinde yer almıştır. Ahmet İzzet Paşa'nın *Feryadım* adlı hatıralarında bundan hiç söz etmediğini de belirtelim. (Nehir Yayınları, İstanbul 1992).

59 Ali Satan, *Son Halife Abdülmecid Efendi*, Doğan Kitap, İstanbul 2009, s.51.

Buraya kadar anlatılanlar, Abdülmecit Efendi'nin Anadolu'ya geçmeyi ciddi biçimde –en azından o günlerde– iyice düşünmüş olduğu izlenimi veriyor.

Bu görüşmenin tarihi tam belli değildir. 1920'lerin yaz aylarında olması; özellikle temmuz sonu veya ağustos başı muhtemeldir. Çünkü 8 Temmuzda Bursa'nın işgali, 20 Temmuzda İstanbul hükümetinin Sevri imzalama kararını alması ve diğer yandan hâlâ devam eden isyanların yaşandığı bir ayın sonunda genel bir ümitsizlik havasının doğduğundan söz edilebilir.⁶⁰ M. Kemal Paşa'nın da hanedandan birisi ile "hususî münasebet" kurma çabasına girmesi ancak bu şekilde açıklanabilir. İngilizlere ait belgeler de izlendiğinde, Abdülmecit'in Ankara'ya gidebileceği ile ilgili bilgiler Ağustos ayının başından itibaren Londra'ya rapor edilmiştir.⁶¹

Peki Abdülmecit Ankara'ya gitseydi ne olacaktı ve taşıyacağı unvan neydi? Bu konuda farklı görüşler var. Feridun Kandemir'e göre padişah ve halifeliği ilan edilecektir.⁶² Abdülmecit'in özel kâatibi olan Hüseyin Nakib Turhan'a göre halife değil, "halife vekili" olacaktır. Orhan Koloğlu'nun yorumu ise İstanbul'da "esir tutulan sultanın vekili" sıfatını taşıyacaktı.⁶³ Abdülmecit'in yukarıda anlatılan hanedanla ilgili ikilik çıkarmakla ilgili endişeleri dikkate alınır (Sultan Cem sendromu) hanedanı bölmekle itham edilmek istemeyecekti.⁶⁴ Dolayısıyla, düşmanların elinde esir olan padişah adına vekillik etmesi görünüşte daha meşru bir durum olacaktır.⁶⁵

b) Ömer Faruk Efendi'nin İnebolu'ya Gitmesi

Abdülmecit'in davet konuşmasına tanık olan Ömer Faruk Efendi ise yaverleri Faik Bey ve Yümnü Bey'in inandırıcı konuşmalarının, özellikle işgal altındaki

60 Yılmaz Çetiner de, Yümnü Bey'in temmuz sıcaklarında İstanbul'a geldiğinden söz eder. *Son Padişah Vahdettin*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1997, 8.bs., s.208.

61 Bu görüşmenin tarihlendirme işinde kafa karıştıran unsur, bu olayın tanığı olarak Ömer Faruk'un eşinin doğumundan söz etmesidir. Ömer Faruk, 1952'deki mülakatında Abdülmecit'in davet aldığı görüşmeleri kastederek "O sıralarda (Neslişah) doğmak üzereydi... üç ay kaybettim" der. Kızı Fatma Neslişah'ın doğumu 1921 Şubat'ta gerçekleşmiş ve bundan birkaç gün sonra İnebolu'ya geçmiştir.

62 Feridun Kandemir, "Abdülmecit Anadolu'ya Nasıl Geçti", *Yakın Tarihimiz*, C.II, S.23 (2 Ağustos 1962), s.289.

63 *Gazinin Çağında İslam Dünyası*, İstanbul Boyut 1994 s.266.

64 Asım Gündüz'ün anlattıklarına bakılırsa, kendisi Yümnü Bey'in Abdülmecit'le görüşmesini sağlamak için yanına gittiğinde aralarında M. Kemal Paşa'nın ne isteyebileceği hakkında konuşulurken, söz Anadolu'da devletin başına geçme ihtimaline geldiğinde Abdülmecit'in "Bu memleket saltanat kavgasında kardeş çekişmesinden neler çekti. Ben adımı lekeleyemem. Gönülden istediğim bir hareket için bile olsa kardeşime karşı çıkarak aile tarihime leke düşürmem" dediğini aktarır. Gündüz, *age*, s.40

65 Akşin, *Sevr'de Ölüm...*, s.283.

İstanbul'dan gitmenin zorluğuna karşılık Yümnü Bey'in "bugün gidiyoruz dersiniz her şey hazır, Anadolu'ya geçirmek üzere bütün tertibat alınmıştır" cevabının etkisiyle babasının çekingen davranmamasını ona söyler. Buna karşılık hâlâ Abdülmecit'in "tereddütlü" ve "düşünceli" hali karşısında Ömer Faruk, o anda gitmeye karar verir. Ancak, hemen gitmesine engel olan durum o sıra eşi Sabiha Sultan'ın ilk çocukları Neslişah'ın doğumunun beklenmesidir ve bu esnada ailesini yalnız bırakmanın doğru olmayacağını düşünerek hareketini sonraya bırakır.⁶⁶ Bundan yaklaşık üç ay sonra –1921 Nisanında– Ömer Faruk Efendi, bu kararını uygulamaya geçirmek için Ankara'yla teması olan kişilerle irtibata geçer. Bunlardan biri olan hocası Asım (Gündüz) Bey'e Anadolu'ya gitmek konusundaki ısrarı karşısında Ankara'ya sorulmadan gizlice hazırlıklar başlar.⁶⁷ Belirlenen hareket günün akşamında "dikkatleri dağıtmak" için kaldığı evinde öylesine vereceği bir yemekli davetin sonunda, sabaha doğru kendisini bekleyen gizli teşkilatın elemanlarıyla yola çıkar.⁶⁸

Ömer Faruk, yola çıkmadan önce –muhtemelen 25 Nisanda⁶⁹– aynı zamanda kayınpederi olan padişaha vermesi için eşine bıraktığı mektupta, Anadolu'ya gitme nedenlerini açıklar. Zaman zaman onlara gelen dostu Ruşen Eşref (Ünaydın) Bey'in yardımını alarak yazdığı bu uzun mektubunda amacının, milletle hanedanın ayrı düşünemeyeceğini herkese göstermek olduğunun altını çizer. Kendisinin fiilen bulunarak (isbat-ı vücut ile) bu temsilin sembolik değerini önemli görür. Üstelik bu, yalnızca Türk milletinin değil, bütün Müslüman dünyasının manevî gücünü yükseltecektir. Millî Mücadele'yi "meşru hareket", "millet yolu", "hayatî mücadele" olarak niteler. Yaptığı işi vatanî hizmet olarak tanımlar. Ömer Faruk Efendi aklından geçen başarılı olup olmama durumlarında nelerin yaşanabileceğini de yazmıştır. Başarılı olması halinde hanedana hizmet etmiş olacaktı. Başarısızlık halinde ise bu iş hanedandan sadece bir ferдинin yaptığıyla kalacak ve belki de kendisi feda edilmiş olacaktı⁷⁰. Bu mektup hareketinden iki gün sonra padişaha takdim edilmiştir.

66 Mehmet Ataker, "Millî Mücadelede Şehzade Ömer Faruk Efendi Anadolu'ya Nasıl Gitmiş ve Dönmüştü?", *Resimli Tarih Mecmuası*, C.3, S.29 (Mayıs 1952), s.1499-1500.

67 Gündüz, *age*, s.42.

68 Suat Hayri Ürgüplü'nün Sabiha Sultan'dan Tuttuğu Notlar; Bardakçı, *Şahbaba*, s.520.

69 Ömer Faruk Efendi, yakın arkadaşı Ali Nuri (Okday) Bey'e Almanca kaleme aldığı veda mektubunda bu tarihi koymuştur. Bkz. Ş. Okday, *age*, s.112. Bu kısa mektubunda şunlar yazılıdır: "Sevgili Ali Nuri Bey, ruhun sükûnetine, ancak saadet ve varlığı göreve feda etmekle ulaşılabilir. Bu öyle bir görevdir ki, bu günlerde her birimiz bunu yurda borçluyuz. Böylelikle bütün sevdiklerim ve saydıklarımın üzülmeye ayrılırken beni de unutmamalarını rica ederim. Prens Ömer Faruk".

70 Bardakçı, *Şahbaba*, s.507-508.

Sabiha Sultan bu mektubu bizzat kendisi vermek istese de padişahın huzurunda ayrıntıları anlatmakta zorlanacağından çekinir ve bu yüzden kendi yazdığı başka bir mektuba iliştiyerek saraya gönderir. Sabiha Sultan kısa mektubunda eşinin hareketini uzun bir muhasebeden sonra destek verdiğini ama zaten onu bu “ulvi kararından” vazgeçiremeyeceğini yazar. Sabiha Sultan’ın, eşinin rahatlık yerine zorluğu ve hatta savaşı tercih etmesinin onun hareketindeki samimiyeti ve içtenliğini ortaya koyduğunu belirtir. Nihayet mektubun sonunda eşinin bu hareketinden dolayı hanedana bağlılığının sorgulanmamasını isteyerek, onun padişahıtan affını ister.⁷¹

Ömer Faruk Efendi, kayınpederi Sultan Vahdettin’e yazdığı mektubun yanı sıra Vahdettin’in eşi, başkadın olan kayınvalidesi Emine Nazikeda’ya da ayrı bir mektup bırakmıştır. Bu mektubunda Vahdettin’e yazdığı gibi neden “İstiklâl Harbine” katılması gerektiğini anlatmakta, padişahın kendisini affetmesi için aracılık etmesini rica etmektedir.⁷²

Nazikeda’ya yazılan ve Sabiha Sultan’ın mektupları ile birlikte değerlendirildiğinde, Ömer Faruk Efendi’nin kendini izah etme çabası yaptığı hareketinin padişah nezdinde kabul görmeyeceği varsayımına dayalıdır. Hareketin padişahça onaylanmama ihtimali, sadece izinsiz ve daha da önemlisi habersizce gerçekleşmiş olmasıyla açıklanamaz.⁷³ Bu hareketin özellikle siyasî boyutuyla hanedanı ilgilendirmesi dolayısıyla Vahdettin’in tepkisini çekmesi ihtimali vardır. Ama Ömer Faruk Efendi’yi cesaretlendiren, padişahın da bu yönde bir fikir taşıdığına dair kanaatidir. Çünkü İnönü zaferleri elde edilmiş ve sonrasında İstanbul yerli ahali için coşkuyla karşılanmış, hatta padişah savaşta şehit olan askerler için dualar okutmuş ve Kızılay’a bağış yapmıştır.⁷⁴ Bu yüzden, Ömer Faruk Efendi’nin kayınvalidesine yazdığı mektuba şu satırları geçirmesi dikkat çeker: “Gerek Hilal-ı Ahmer’e olan muavenet-i şahaneleri ve gerek müdafa-i vatan uğrunda şehid olanların ervahını tes’id maksadıyla muhtelif cevamide mevlid okutturmaları kalp ve fikr-i şahanelerinin de bu merkezde olduğu kanaatini bende hasıl etmiştir”.

Ömer Faruk Efendi’nin İnebolu’ya yaptığı maceralı yolcuğu 1952’de bir dergide hemen bütün ayrıntısıyla yer alır: Yabancı şirkete ait “Remo” adlı vapurun baş tarafındaki alt katta bulunan ambarında yükler arasındaki bir kamarada (efrat kabinesinde), boynu eşarplı “apaş” kıyafetli gemi

71 Bardakçı, *Şahbaba*, s.200-201.

72 Bardakçı, *Şahbaba*, s.509-510.

73 Hanedan Saltanat Nizamnamesinin 18. Maddesi hanedan üyelerinin padişahın izni olmaksızın başkentten dışında gönderilmeyecekleri yazılıdır.

74 Tansel *age.*, c.IV, s.85, Mango 305

çalışanlarının tartışmalarından sonra yolculuğa başladığını, Karadeniz'de ikinci bir kontrol noktasına geldiğinde müttefik (itilaf) askerî kontrol komisyon subaylarının gemiyi sıkı bir şekilde araması karşısında kendisinin geminin burnunda yer alan “kibrit kutusu” kadar olan dolaba kilitlendiğini ve orada sadece ışığın geldiği anahtar deliğinden hava alabildiğini, bunun dışında her yerin “zindan” gibi karanlık olduğunu ve burada, geçen dakikaların asır gibi geçtiği dediği yerde 7 saat 10 dakika boyunca kaldığını, bir ara İngiliz subayların seslerini işittiğinde kötü bir ihtimal karşısında eline aldığı tabancasıyla intihar etmeyi bile aklından geçirdiğini, dolaptan güçlükle çıkarıldığında bir sandalyenin üzerine yığılıp kaldığını anlatacaktır.⁷⁵ Bu yolculuk onda o kadar etki bırakmıştır ki, mülakat verdiği yazara bu konuyu açtırmakla iyi etmediğini bile söyleyecektir. Çünkü Murat Bardakçı'nın yazdığına göre, dolapta geçirdiği saatler onda ömür boyunca çekeceği klastrofobiye yol açmıştır.⁷⁶

Şehzadenin İnebolu'ya geleceği haberi, Ömer Faruk Efendi daha yoldayken İnebolularca duyulmuş, hanedandan birinin İnebolu'ya gelmesi heyecanıylasandal ve motorlar vapurun etrafını sarmış, halk iskeleye akın etmiş, onu gördüklerinde coşkun bağırışlarla karşılamışlardır. O gece de adına ziyafet verilmiş ve fener alayları düzenlenmiştir.⁷⁷

Şehzade İnebolu'da, bundan sonrası için diğer tüm yolcular gibi Ankara'dan talimat beklemek zorundadır. Bu yüzden İnebolu'dan Ankara'ya vatanî ve askerî görevi yerine getirmek sözünün geçtiği bir telgrafla Ankara'ya gelmek istediğini bildirir. Ancak, bir gün sonra M. Kemal Paşa'dan kendisine nazik bir telgraf iletilir. Nezaket, telgrafın giriş kısmında, Ömer Faruk Efendi'den gelen telgrafa duyulan memnuniyet ve kendisinin “yüksek bir zat” olarak Anadolu'ya “şereflendirmesi” sözleriyle gösterilir. Ancak hemen ardından gelen cümlelerde şehzadenin neden Ankara'ya gelmemesi gerektiği olabilecek iki zararlı etkisiyle belirtilir: Birincisi daha önceleri, tarihte de görüldüğü gibi bunun saltanat mensupları arasında bazı yanlış anlamalara yol açacağıdır. İkincisi ise son zamanlarda birlik halinde olan millî kamuoyunun karışıklığa düşebileceğidir. Bu yüzden, zamanı gelinceye kadar –en azından şimdilik– İstanbul'da kalmaya devam etmesinin yararlı olacağı belirtilerek şehzadenin isteği ret edilir. Ömer Faruk Efendi büyük hayal kırıklığı ile Ankara'ya tekrar çektiği telgrafta, kendisinin siyasî bir beklentisinin olmadığını, isterlerse kendisini doğruca cepheye

75 Ataker, *agy.*, s.1501.

76 Bardakçı, *Şahbaba*, s.208.

77 Gündüz, *age*, s.42-43.

sevk etmelerini ve hatta istediği yerde gözaltına alabileceklerini belirterek İstanbul'a dönemeyeceğini yazar. Bu kez Ankara'dan cevap gelmez. Aslında, hareketin öncesine geriye gidildiğinde böyle bir sonucun çıkacağı bellidir. Çünkü Ömer Faruk Efendi, Anadolu'ya geçme konusunda ilk olarak fikrini açtığı askerî okuldan hocası Kurmay Nihat Bey'in yoklamasında Recep Peker'den bunun uygun olmayacağı cevabını almıştır.⁷⁸ Buna rağmen onun bir diğer hocası Asım Bey sayesinde Ankara'ya kabul edileceği ümidini taşıdığı anlaşılıyor. Çünkü Asım Bey, Abdülmecit gidemedi, bari oğlunu götürelim yollu yorumuyla Ömer Faruk'un gitmesine yardımcı oluyor. Ama İnebolu'ya geldiğinde Asım Bey'in kendisine gelen ayrı bir telgrafta M. Kemal Paşa'nın buna "sinirlendiği" anlaşılıyor⁷⁹. Ömer Faruk Efendi'nin İstanbul'a dönmesi halinde İngilizler tarafından tutuklanma, hapis veya Malta'ya sürgün cezalarını alabileceği ve dahası öldürülebileceği korkusu vardır. İnebolu'ya geldikten üç gün sonra çaresiz olarak Ömer Faruk Efendi Asım Bey'le birlikte İstanbul'a geri döner ama korkularının hiçbirini gerçekleştirmez.

c) Anadolu'ya Geçmesi ile İlgili Tartışmalar ve Saraya Çekilme

Bu noktada, Ömer Faruk'un dile getirdiği gibi kendisinin gerçekten bir beklenti içinde olup olmadığı hususu aydınlatılmalıdır. M. Kemal Paşa'nın, Ömer Faruk Efendi'nin İnebolu'ya gelmesinden yaklaşık sekiz ay sonra, 24 Aralık 1921'de Meclis'teki açıklamaları Ömer Faruk'un baştan itibaren hükümdar olmayı düşündüğünü ve bütün hareketini ona göre tanzim ettiği şeklindedir:

"Şahsen Ömer Faruk Efendi'yi tanıırım. Bana bazı mektuplar yazmıştı ve kendisiyle yakından temasta bulunan bazı arkadaşlarla da şifahen haber göndermişti. Bana gönderdiği şeyler de diyor ki: Ben oraya geliyorum. Ben oraya gelir gelmez, benim şeraitimi şimdiden tespit ediniz ve buradan birtakım insanlar getireceğim ve benimle beraber kalacaklardır. Doğrudan doğruya istihdaf ettiği gaye, halife ve padişah olmak. Bunun mümkün olmayacağını kendisine söylemişler. *Bunu kafasına koymuş*. Halbuki Ömer Faruk Efendi'yi buraya getirmek, halife ve padişah yapmak mevzubahis değildi. Belki de birçok teşevvüşatı [karışıklıkları] mucip olacaktı. En iyi vazifenizi İstanbul'da görürsünüz demiştim. Yalnız ona demişler ki gider gitmez *emri vaki yaparsın ve millet her şeyi unuttur büyük alayışlerle sizi padişah eder* ve o da ona güvenerek benim muvafakatimi almaksızın gelmiştir ve hakikaten İnebolu'ya

78 Ataker, *agy.*, s.1500.

79 Gündüz, *age*, s. 42-43.

çıktığı zaman, memul... ve derhal İstanbul'a haber vermiştir. Yani caizse padişahın ve halifenin muvafakatile gelmiştir."⁸⁰

Bu açıklama, tüm olayların örgüsü içinde değerlendirildiğinde akla uygun gelmektedir.

Ömer Faruk Efendi'nin tek başına kendisinin mi yoksa babasının arzusu üzerine mi Anadolu'ya geçtiği hâlâ muamma sayılır. Ömer Faruk'un 1952'de söylediklerine bakılırsa tamamen kendi kararıdır. Babası Abdülmecit'le aynı konakta kaldıkları ve hatta sırların bile kendi aralarında ifşa edildiğine bakılırsa habersiz gitmesi de pek mümkün görünmüyor. Aslında burada çözümlenmesi gereken Hüsamettin Ertürk'ün hatıralarında geçen Abdülmecit'in Anadolu'ya geçmek konusunda şiddetli bir arzu içinde olduğu⁸¹ ve hatta Ömer Faruk Efendi'yi yollayarak M. Kemal Paşa'ya ne kadar ciddi olduğunu göstermiş olduğu iddiasıdır.⁸² Buradan çıkan sonuç, tahtın veliahdı Abdülmecit'in milliyetçi duygularını açıklamak için oğlu Ömer Faruk'u Anadolu'ya gönderdiği'dir. Abdülmecit daha önceki zamanda Vahdettin'e yazdığı iki mektubunda millî hareketle ilişkinin güçlendirilmesi hatta Anadolu'ya bunun için şehzadelerin yollanması tavsiyesinde bulunduğu biliniyor.⁸³ İngilizlerin de bu sırada çeşitli birimler arasında gerçekleştirdiği yazışma belgelerinin bazılarında Abdülmecit'in Anadolu hareketiyle ilişkisi açıkça yansıtılıyor.⁸⁴ Dahası, M. Kemal Paşa da TBMM'nin gizli oturumların birinde Abdülmecit'in böyle bir niyetinin olup olmadığını bilmediğinden söz eder.⁸⁵ Bu gelişmeler karşısında Damat Ferit, kendi hükümeti döneminde Abdülmecit'in M. Kemal tarafına geçeceğinden kuşkulularak gözetlenme işi başta olmak üzere bazı tedbirler alır. Abdülmecit'in özellikle bu sıkı tedbirler karşısında Anadolu'ya geçmek işini gerçekçi görmemiş olabileceği ve bu yüzden oğlunu kendi yerine göndermesi mantığa aykırı gelmemektedir. Nitekim, Ömer Faruk'un Asım Gündüz'e Anadolu'ya geçme fikrini açtığıında M. Kemal Paşa'nın kendisini babasının yerine kabul etmesini söylemesi dikkat çekicidir. Dolayısıyla, Abdülmecit'in oğlunun geri dönmesi üzerine M. Kemal Paşa'ya "Hanedan üyelerinin Ankara'ya gitmek ve cephedeki Türk ordusunu ziyaret etmek hakkı bulunduğunu" belirten bir protesto çekmesi,

80 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, s.526.

81 Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996, s.287-288.

82 Ertürk, *age*, s.440.

83 *Sahbaba*, 186 vd

84 Abdülmecit'in M. Kemal Paşa'yla haberleştikleri (24 Haziran-1 Temmuz), Veliahdin Anadolu'ya kaçabileceği (12 Ekim 1920), bunun için milliyetçilerin para harcamaya hazır oldukları (16 Eylül 1920).

85 *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, s.525.

hareketi hanedana yapılmış haksız bir eylem olarak görmek dışında, bir kırgınlığın ifadesi olarak okumak gerekir.

Ömer Faruk Efendi'ye tekrar geri dönersek; o Millî Mücadele'nin başına ne meclis başkanı ne de başkomutan sıfatlarıyla katılabildi. Çünkü milletvekili seçilmeye yaşı tutmazdı ve herhangi bir savaş tecrübesi yoktu.⁸⁶ Onun taşıdığı en önemli sıfatı şehzade olmasıydı ve bu artık babası Abdülmecit'in tavrından sonra işe yarar değildi. Çünkü milletin "makûs talihinin" değişmeye başladığı İnönü zaferlerinden sonra hanedanın manevî desteğine ihtiyaç hissedilmemiştir. Ömer Faruk'un geçen yıllarda yaptığı muhasebeye onun "Bize artık ihtiyaç kalmadı. Fakat ben bunu pek tabi bilemezdim" ve "o zaman 23 yaşındaydım, tecrübesizdim" sözleri bir itiraf olarak değerlendirilebilir. Yine de Ömer Faruk'un bütün bu yaptıklarını Sabiha Sultan'ın yıllar sonra söylediği gibi "atılğan" ve "gözüpek" eşinin bir şeyler yapmak istemesi olarak bakılabilir. Ömer Faruk bu hareketinden dolayı hiçbir zaman pişmanlık duymamış; aksine bunu övünç kaynağı yapmıştır. Öyle ki, M. Kemal Paşa'nın Ankara'dan çektiği telgrafı bir şeref belgesi olarak kabul edecek, yaşadığı Mısır'daki evinin çalışma odasında çerçevesi olarak asılı tutacaktır.⁸⁷

*Benim yıllarca dirsek çürüterek bir kurmay subay olarak yetişmiş olmam,
bugünler için değil miydi?*

4- İsmail Hakkı (Okday) Bey

4.1. Kısa Özgeçmişi ve Evliliği

Son Osmanlı sadrazamı olan Tevfik Paşa'nın oğlu olan İsmail Hakkı Bey Atatürk'le yaşıttır. Atina'da doğan ve aslen Kırım'lı olan İsmail Hakkı'nın soyları Cengiz Han'a dayanır.⁸⁸ Dört yaşında iken Berlin'de bir kreşe giden İsmail Hakkı, orada 1887-1889 yılları arasında Fransız Koleji'nde okur. 1896'dan itibaren İstanbul Galataray Lisesi'ne devam eden İsmail Hakkı Bey bu okuldan 1899'da ayrılarak Pangaltı'daki Harp Mektebi'ne girer. Bu okuldan mezun olduğu 1903'te ilk görevi Ertuğrul Hassa Süvariliğinde teğmenliktir. Bu arada II. Abdülhamit'in "hünkâr yaverliğine" de getirilen İsmail Hakkı Bey, 1909'da II. Abdülhamit'in tahtan indirilmesiyle rütbesi albaylıktan üsteğmenliğe düşürülür. 1910'da gittiği Berlin'de Prusya Harp Akademisi'nde kurmaylık eğitimi almaya başlar ancak 1912'de Balkan savaşları yüzünden Yanya müstahkem mevkiî erkan-ı harbiye yardımcı subaylığına tayin edilir. Balkan savaşları sonrasında Berlin'deki eğitimini tamamlamak üzere 1914'te Almanya'ya gider ve kurmay yüzbaşı olarak

86 Turgut Özakman, *Vahidettin, M. Kemal ve Milli Mücadele*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998, 2.bs.,s.77

87 Bardakçı, *Şahbaba*, s.207.

88 Cemil Koçak, "Hümeyra Özbaş'la Başbaşa", *Tarih Toplum*, 1990, s.16

aldığı terfi ile yeni başlamış olan I.Dünya Savaşı'nda önce Karadeniz Boğazı karargâhında Alman amirinin yaverliğini yapar. Daha sonra sırasıyla; 1916'da Irak'ta 6.Ordu kumandanı Mareşal Van der Goltz Paşa'nın yaverliğini, 1917'de de İstanbul'daki merkez karargâhında Harekât Dairesi Arabistan Kısmı Amirliği ve Batı Trakya'da Struma cephesinde irtibat subaylığı yapar. 1918'de Sultan Vahdettin'in cülusunu Almanya Avusturya ve Bulgar hükümetlerine bildirmeye memur edilen kurulun içinde binbaşı sıfatıyla katılır.⁸⁹ Mütareke devrinde Vahdettin'in damadı olarak Yıldız Sarayı'nda Erkan-ı Harbiye şubesini idare eder. Millî Mücadele'ye katılırken padişahın damadı ve padişah kurmay (maiyeti-i seniyye) başkanı sıfatını taşıyordur.⁹⁰

İsmail Hakkı Bey, son padişah Vahdettin'in büyük kızı Fatma Ulviye Sultan'la evlenir. Bir Alman paşanın yaveri ve teğmen rütbesinde iken Sultan Reşat'ın başyaveri Ali Fuat Bey tarafından 26 Eylül 1914'te kendisine damat adaylığı tebliğ edilir.⁹¹ Nitekim 12 Kasım 1914'te Dolmabahçe Sarayı'nda nikâh işlemi gerçekleşir.⁹² Düğün ise 19 Ağustos 1916'da Kuruçeşme'de Arif Bey'in yalısında yapılır.⁹³ Düğünden bir yıl sonra da Hümeyra ismini verdikleri çocukları olur. Çiftin yolları –aşağıda anlatılacağı gibi– Millî Mücadele esnasında ayrılır. 1922 yılının başında Anadolu'ya geçmek için evi terk eden İsmail Hakkı Bey, eşinden fiilen ayrı kalır. Bundan yaklaşık altı ay sonra da Ulviye Sultan, aralarındaki uyumsuzluğa bağladığı “hüsn-i muaşeretin” yokluğunu gerekçe göstererek İsmail Hakkı Bey'i boşar.⁹⁴

4.2. Millî Mücadele ile İlişkisi

a) İstanbul'daki Bağlantıları ve Kendisiyle Kurulan İrtibat

İsmail Hakkı Bey'in Millî Mücadeleye katılması anlaşıldığı kadarıyla bu isteğini harekete yakın gördüğü isimlere belli etmesiyle gerçekleşir. İsmail Hakkı Bey ölümünden iki sene önce 1975'te yayımlanan hatıralarında ve

89 İnal, *age*, C.IV., s.1714.

90 İsmail Hakkı Bey'in yukarıda atıf yapılan iki nokta hariç, diğer bilgiler Türk Tarih Kurumu Arşivindeki şu belgeden derlenmiştir. (*TTKA, Tevfik Paşa-İsmail Hakkı Okday Belge Koleksiyonu*, Dosya: 12, No: 9). Bu belgede, İsmail Hakkı kendi biyografisini istek üzerine 1973'te bir daktilo yazısı olarak hazırlamıştır.

91 İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, Sebil Yayınları, İstanbul 1994, s.211.

92 Padişahın baş katibi tarafından Mâbey-i Hümayûn-ı Mülûkâne Başkıtabetine 8 Kasım 1914 Pazar günü gönderilen yazıda, İsmail Hakkı Bey ile Ulviye Sultan'ın nikahlarının “önümüzdeki perşembe günü” yani 12 Kasım 1914 tarihine denk gelen günde olacağı belirtilmiştir; *BOA, İ.DU'İT*, 6/43. Bu tarihi zaten İsmail Hakkı Bey de hatıralarında onaylamaktadır; İ.H.Okday, *age*, s.213. Nikâh belgesinin orijinali aynı kitabın 214 ve 215. sayfalarında yer alır. Çağatay Uluçay ise, *Padişahların Anaları ve Kızları* kitabında çiftin nikâh tarihini ve mekânını yanlışlıkla 12 Ekim 1914 - Kuruçeşme Sarayı olarak verir, s.186.

93 İ.H.Okday, *age*, s.295-296.

94 *BOA, İ.DU'İT*, 6/46.

bu­ları çeliş­kisiz teyit eden diğ­er yazılarda yer verildiğine göre, 1921 yılının sonun­da millî kuvvetler Yunan birliklerine karşı yer yer başarılar kazanırken kendisinin sarayda yetkisiz bir görevde “vakit öldürmesi fena halde canını sıkar” ve “cinayet ve talanlara karşı seyirci kalmamak” için fırsat kollamaya başlar.⁹⁵ Nitekim 1922’nin ilk ayında, işgal yıllarında Anadolu’daki hükümete istihbarat ve yardım temin eden, İstanbul’daki gizli örgütün başı olan Ekrem (Baydar) Bey’in kendisine ulaştırdığı gizli bir yazıda, Ankara’da kurmay subaylara “şiddetle” ihtiyaç duyulduğu için Anadolu’ya geçmesi istenir.

Peki, neden İsmail Hakkı Bey’le de irtibata geçilmiştir? Her şeyden önce, bu sıralarda Harbiye Nezaretindeki pek çok subayın Millî Mücadele’ye destek verdiği yahut hiç olmazsa sempati duyduğu bilinir. Bu genel eğilimin yanı sıra öz­elde İsmail Hakkı Bey’in çağırılmasının nedeni, onun yakın zamanda millî hareketin lehinde gösterdiği olumlu işlerdir. Örneğin, M. Kemal Paşa’nın Samsun’a yola çıkarken, İngilizlerin gemisini batırma tehlikesine karşı İsmail Hakkı Bey, yardımcısı Neşet (Çopur) Bey aracılığıyla uyarılmış ve bu bilgi üzerine M. Kemal Paşa ve arkadaşlarını taşıyan vapurun daima sahile yakın bir rota takip etmesi gerçekleşmiştir. Nitekim sonraları Atatürk’ün bu olaydan söz ederken haberi verenin bir “padişah damadı” olduğunu aktaracaktır.⁹⁶ İsmail Hakkı Bey’in millî hareket tarafında görünen bir diğ­er işi, İnönü zaferlerinden sonra toplanan Londra Konferansı’nda İstanbul hükümetinin tavrını, heyette bulunan ve onun ordudan arkadaşı Hüsv­er Gere­de aracılığıyla TBMM temsilcisi Bekir Sami Bey’e iletmesidir. Buna göre, onun, babası Tefvik Paşa’dan edindiği izlenimi ertesı gün açılacak konferansta millî birliğe zarar gelmemesi üzerine olacağını söyler ve bu haber Ankara heyetince memnuniyetle karşılanır.⁹⁷ İsmail Hakkı Bey’in paylaştığı bu bilgiler, Ankara için güven veren işlerdi ve onun Millî Mücadele’ye bakışı hakkında bazı ipuçları vermişti. Sadece Ankara için değil, İngilizler de İsmail Hakkı Bey’in dışarıya yansıttıklardan bunu çıkartmışlardı. İngiltere’nin İstanbul’daki diplomatik temsilcisi Sir Horace Rumbold’ın 1920 yılının son günlerindeki raporunda ondan “hararetle bir Kemalist” olarak söz edilmektedir.⁹⁸

95 İ.H.Okday, *age*, s.410.

96 İ.H.Okday, *age*, s.403-409. Zengin bir tüccar olan Babanzade Fuat Bey’in seçkin misafirlerin ağırlandığı mutat ziyafetlerin birinde “adamakıllı sarhoş olduğu” dakikalarda İngiliz istihbarat subayı Yüzbaşı Bennet’in ağzından kaçırdığı “M. Kemal Paşa asla Samsun’a ulaşamayacak” biçimindeki imalı sözlerinden bu yoruma gitmiştir ve bu haberi iletmesi için yardımcı ve onlarla irtibatı olan Çopur Neşet’e söylemiştir.

97 İnal, *age*, C.IV., s.1736.

98 Jaeschke, *age*, s.134.

İsmail Hakkı Bey'in, kendi deyimiyle "Anadolu'ya kapağı atması" da kolay sayılmazdı. İsmail Hakkı Bey'in bacanağı ve komşusu Şehzade Ömer Faruk'un yaklaşık bir yıl önce İnebolu'da yaşadığı gibi, sırf "padişah damadı" olarak bile geri çevrilmek ihtimali vardı. Gerçi İsmail Hakkı Bey Ömer Faruk Efendi gibi şehzade değildi ve dolayısıyla hükümdarlığı düşünülemezdi; hanedanla bağı sadece "damat" olmasıydı. Bu yüzden işini sağlama almak için gizli örgütün İstanbul'daki temsilcisi Ekrem Bey'le Harbiye Nezareti binasının arkasındaki eski bir ahşap konakta gizlice görüşerek ona bu konuyu açmış, böyle bir durum karşısında zor durumda kalabileceğini belirtmiştir. Yalnız bu arada geçen sürede şartların Ankara lehine değiştiğini ve millî hareketin artık daha da güç kazandığının altını çizmeliyiz. Çünkü Yunan birliklerinin büyük gerilemesine neden olan Sakarya Zaferi elde edilmiştir. Düşman birliklerini hepten uzaklaştırmak için ordunun büyük taarruz için yaptığı hazırlıklar ise devam etmektedir. Böylesi bir dönemde kendilerine yakın duran özellikle yetişmiş askerlerle temasa geçmenin veya hiç olmazsa bunu denemenin pratik gerekliliği vardır. İsmail Hakkı Bey de işte bu yüzden gizli yolla Ankara'ya çağrılır.

İsmail Hakkı Bey, eşi Ulviye Sultan'a belli etmemek için hareketinden bir hafta önce kurmaca bir düzen ayarlar. İsmail Hakkı Bey, basit bir nedenle eşiyile tartışıp evindeki yataklarını ayırır ve hareket edeceği güne kadar geceleri yalnız başına yatar. Bu sayede fark edilmeden belirlenen hareket günün sabahında evini terk edebilecektir. İsmail Hakkı Bey, Ulviye Sultan ile olan bu küskün günlerinde, eşinin öfkesi ve hatta ağlamaları karşısında annesi Nazikedâ'nın araya girip ilişkilerini düzeltme çabalarına rağmen bu kurmacayı bozamaz. Nihayet, 27 Ocak gecesi dikkat çekmemek amacıyla düzenlediği ve bazı subay ve şehzadelere verdiği çay ziyafetinden bir süre sonra yola çıkar.⁹⁹ İsmail Hakkı Bey, sonraları o geceyi anlatır:

"Çok karlı bir sabah idi. (...) odama çıktım. Konakta herkes uyuyordu. Bavulumu hazırladım, en alta askerî üniformamı, çizmelerimi, hatta o zaman subayların kılıç yerine taşıdıkları meçimi yerleştirdim. Üzerlerine çamaşırlarımı istifleyerek bunları iyice gizledim. Vaktin ilerlemesini beklemeye başladım. Nihayet sabahın dördünde gürültü etmemeğe çalışarak yavaş yavaş merdivenlere indim. Koca konakta ses seda yoktu, sabahın bu erken saatinde, herkes eşim ve kızım, sıcak odalarında mışıl mışıl uyuyorlardı. Sessiz, ihtiyatlı adımlarla taşlığa indiğim zaman köpeğim 'Berbad'ı karşımda görmeyeyim mi?! Hassas hayvan hareketlerimi duymuş, kokumu almış, beni taşlıkta karşılıyordu.

99 İ.H.Okday, *age*, s.413.

Bacaklarıma sürünüyor, alıştığı okşamalarımı bekliyordu. Merdivene oturdum, hayvan yaklaştı ve ellerimi yalamaya başladı. Çok hislendim. Aile ocağımdan ayrılırken bana veda eden tek canlı yaratık, bu köpeğim Berbad'dı. Ne yazık ki, bu ayrılıştta, eşimi hatta kızımı kucaklayıp onlarla helalleşmek durumunda değildim. Gözlerim ıslandı. Lakin kararımdan dönmedim. Berbad'ı bir kere daha okşadıktan sonra, kararlı adımlarla karla örtülü sokağa çıktım ve çizdiğim yeni kaderime doğru bavulum elimde olduğu halde ilerlemeye başladım."¹⁰⁰

Ulviye Sultan, kocasının ansızın ve habersizce gidişi karşısında kendisini küçültülmüş hissederek bu olaydan altı ay sonra İsmail Hakkı Bey'den boşanır. 22 Haziran tarihli boşanma vesikası ertesi gün İstanbul'daki gazetelerde yer alır. İsmail Hakkı Bey'in boşanma haberini öğrenmesi ise biraz daha zaman alır. Çünkü kendisi Balıkesir Gönen'in geri alınması için cephede savaşmaktadır. Murat Bardakçı'nın yazdığına göre bu gidişi yüzünden Ulviye Sultan İsmail Hakkı Bey'i hiçbir zaman affetmemiş; onunla karşılaşmamaya özen göstermiş, sonraki yıllarda rast geldikleri ortamlarda bile yüz yüze gelmemeye çalışmış; eski kocası hakkında "ben yatağımda, kızım beşikte uyurken kaçır gibi gidişini asla affedemem" demiştir.¹⁰¹

İsmail Hakkı Bey Anadolu'ya geçeceğini sadece Ulviye Sultan'dan değil, sadrazam olan babası Tefvik Paşa'dan da saklar; çünkü onun babalık hissiyatıyla tekrar savaşa katılmasını hoş göremeyebileceği ve belki de hareketine engel olabileceğini düşünür. Halbûki sonraları Tefvik Paşa'nın İsmail Hakkı Bey'in ikinci eşi Ferhande Hanım'a söylediğine göre, kendisi oğlunun Anadolu'ya gideceğini başyaveri Hüseyin Hüsnü (Kılış) Bey'den öğrenmiştir.¹⁰² İsmail Hakkı Bey, Ankara'ya gideceğini kendisiyle yol arkadaşlığı edecek sadece iki kişiye haber vermiştir. Bunlardan biri, babası Tefvik Paşa'nın başyaveri Kurmay Yarbay Hüseyin Hüsnü Bey; diğeri ise bir zamanlar Enver Paşa'nın hizmetinde bulunmuş "Cüce" Ali Şamil (Güler) Bey'dir.¹⁰³

100 İ.H.Okday, *age*, s.416-417

101 Bardakçı, *Şahbaba*, s.212.

102 Arı İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1997, s.40-41. Ferhande Hanım, İsmail Hakkı'yla evlendikten sonra kayınpederi Tefvik Paşa'dan dinlediği bu sözlerin devamında, onun başyaverinden haberi alınca memnun bir şekilde beraber gitmelerini öğütlediğini, İsmail Hakkı'nın yola çıkacağı günü kendisini öylesine ziyarete gelmiş gibi yaparak aslında uğurlamaya geldiğini ve bu sırada kendini tutamayacağı için onun çabuk gitmesini istediğini, gidince de odasına çekilerek "hüngür hüngür" ağladığını ve hatta saraya iki gün gitmediğini söylemiştir.

103 Millî Mücadele'de İsmail Hakkı'nın gönüllü olarak emir eri olur ve nakliye arabalarında kendisinin eşyalarını gözetler.

b) Anadolu'ya Geçiş ve Cephedeki Görevleri

İsmail Hakkı Bey, 27-28 Ocak 1922'de bir koyun tüccarı görünümünde sahte bir yol tezkeresi ile "Adapazarlı Mustafa Ağa" olarak trenle önce Adapazarı hattı üzerinden geçer. Hereke'de durdurulan trende İngilizlerin kendisine yönelttiği sorularla kimlik kontrolünden geçer.¹⁰⁴ Atlı yük arabasıyla Geyve, Nallıhan, Ayaş üzerinden Ankara'ya yapılan bu yolculuk 20 gün sürer. Bu arada, İstanbul'daki gizli örgüt çok geçmeden İsmail Hakkı Bey'in Anadolu'ya gittiği haberini sızdırarak dönemin gazetelerine servis eder ve böylece halk nezdindeki gücünü pekiştirir. Bu haberler ile padişah damadının Anadolu'ya gittiği anlaşılır.¹⁰⁵ Şubat ortasında Ankara'ya ulaşan İsmail Hakkı Bey'in ilk işi M. Kemal Paşa'yla görüşmek olur. Neşet Bey'in evinde bir araya gelen M. Kemal Paşa ile İsmail Hakkı Bey arasında başlayan sohbet sabaha kadar sürer.

İsmail Hakkı Bey'e Ankara'ya geldikten sonra ona bir süre çok önemli işler verilmez. Millî Müdafaa Vekili olan Kazım (Özalp) Paşa'nın İsmail Hakkı Bey'e düşündüğü ilk görev, süvari okulunda eğitmenliktir. İsmail Hakkı'nın "masa başı" diye baktığı bu işi istemeyip, cepheye yer alacağı daha aktif görev talep etmesi üzerine Kazım Paşa durumu yeniden değerlendirmek için M. Kemal Paşa'ya danışır. Bunun üzerine görevini belirleme işini ordu kumandanı İsmet (İnönü) Paşa'ya bırakmak üzere Batı ordusu karargâhının bulunduğu Akşehir'e yollar. Burada da, İsmail Hakkı Bey'in İsmet Paşa'dan rica ettiği süvari kumandanlığı görevi boş yer olmadığı için ret edilir ve bunun üzerine karargâh merkezi Karaağaç olan 5. Süvari Kolordusunda Fahrettin (Altay) Paşa'nın emrine verilir.

Fahrettin Paşa'nın emrindeki görevi de, o sıradaki yaygın adıyla "savaş oyunları" denilen strateji ve taktikler üzerinde hakemlik yapmak olacaktır ve bu üç ay boyunca devam edecektir. İsmail Hakkı Bey'in etkisiz görevlere getirilmesi hâlâ kendisine fazla güvenilmediğinin işaretidir; ne de olsa "padişahın damadı, sadrazamın oğludur". Birçok kimsenin onun "haberci" olabileceğinden kuşkusu vardır. Baştan beri hissettiği bu durum nihayet bir askerî doktorun söyledikleriyle emin olan İsmail Hakkı Bey kendisi hakkında

104 Şefik Okday'ın yazdığına göre, bu sırada İsmail Hakkı'nın belgeleri incelenirken Adapazarı'nda bu mevsimde koyun bulunmaz sorusuna şimdiden "pey" akçesi vererek koyunları ucuz alacağını söyler. Ş. Okday, *Osmanlı'dan Cumhuriyete-Padişahı Yaveri İki Sadrazam Oğlu Anlatıyor*, (Dağıtım) İlke, İstanbul 1988, s.118.

105 İsmail Hakkı Bey'in babası Tevfik Paşa'dan dinlediğine göre, gazetelerde bu haberler çıkınca Sultan Vahdettin Tevfik Paşa'yı çağırarak, ona oğlunun nerede olduğunu sormuş, karşılık olarak nerede olduğunu bilmediğini, "sarayda olduğunu zannettiğini" söyleyince de, padişah gazeteleri göstererek "Anadolu'ya kaçtığını" söylemiş ve bunun üzerine o da "öyle ise vazifesini yapmaya gitmiş" demiştir, *age*, s.418.

şüphelerin kalkması ise resmî bir geçitte İsmail Hakkı'nın M. Kemal Paşa'ya yakınma içeren bir çıkışıyla olur. İsmail Hakkı Bey bu durumu şöyle anlatır:

"M. Kemal Paşa, tamamen Ruslar tarafından teçhiz edilmiş 5. Süvari Kolordu'yu göstermek için Rus, Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan sefirlerini davet etti. Bu kolordu gayet güzel resmî geçit yaptı. Benim vazifem olmadığı için seyirciler arasında duruyordum ve M. Kemal Paşa önümden geçerken, iki adım ileri attım, selam verdim ve 'Paşa hazretleri maruzâtım var' dedim. 'Ha! Siz burada mıydınız?' dedi. 'Evet. Size anlatmak istiyorum, maruzatım var' dedim. 'Niçin burada bulunduğumu ve resmî geçitte bulunmadığımı anlatmak isterim' dedim. 'Pekâlâ, saat beşte gelin görün beni'. Öğleden sonra saat beşte oturduğu yere gittim ve meseleyi anlattım".¹⁰⁶

Bu görüşmeden iki gün sonra, aynı zamanda harp okulundan sınıf arkadaşı olan 16. Tümen Komutanı Albay Aşir (Atlı) Bey'in emrine verilir. İsmail Hakkı Bey, bu tümende kurmay başkanı olarak Millî Mücadele'nin sonuna kadar Bolvadin, Akhisar, Balıkesir, Gönen ve Çanakkale mıntıklarında görev yapar. Anlaşılan o ki, M. Kemal Paşa'nın devreye girmesiyle İsmail Hakkı Bey'e aktif bir görev verilmiştir. Millî Mücadele sonunda İsmail Hakkı Bey iki defa istiklâl madalyası ile onurlandırılmış ve kurmay yarbay olarak terfi almıştır.

İsmail Hakkı Bey'in yeğeni Şefik Okday'ın aile sohbetlerinde amcasının sık sık anlattığı Yunan General Trikopis'in esir alınması hikâyesi de zikre değerdir.¹⁰⁷ Trikopis'in birlikleri Büyük Taarruz'un son günlerinde İzmir'e doğru kaçarken Elmadağ eteklerinde İsmail Hakkı Bey'in içinde bulunduğu 16 Tümenin istihkâm bölüğü ile karşılaşarak teslim olurlar. Bu haber üzerine tümen komutanı Aşir Bey İsmail Hakkı Bey'den, onun Rumca bilmesinden ötürü general ve yanındakileri teslim alması için küçük bir birlikle teslim almasını ister. Fakat, esir düşenler karargâh merkezine doğru götürülürken yolda karşılaştıkları ve derecesi yüksek bir subayın emrinde olan daha büyük bir birlik tarafından elindeki tüm esirler teslim alınmıştır.

Sonuç

Osmanlı damatlarının Millî Mücadele dönemindeki ilişkileri, bizi bazı genel sonuçlara götürür. Bunlardan ilki, M. Kemal Paşa'nın otorite boşluğuna neden olacak ikilik istemediği gerçeğidir. Damat Ferit, Enver Paşa ve Ömer Faruk Efendi'ye gösterilen tepkiler onların hanedan damatları olarak M. Kemal Paşa'nın karşı karşıya kalacağı politik tehditten –farklı unsurlar

106 İnan, *age*, s.34-35. Alıntıda bazı ifadeler düzenlenmiştir.

107 Ş. Okday, *age*, s.121-122.

taşısına da- kaynaklanır. İsmail Hakkı Bey'in diğerlerinden farkı da zaten babası Tevfik Paşa ile bu ikiliği önlemeye çabalamış olmasıdır. M. Kemal Paşa'nın açıkça sezinlediği bu tehdide rağmen, yine de onun bu ilişkileri âdeta kurmay asker stratejisiyle yani incelikli bir diplomasiyle götürdüğü bellidir. Abdülmecit'in Ankara'ya çağırılması esasında M. Kemal Paşa'nın en azından sonraki yıllarda yaptıkları bağlamında geleceğe dönük tasavvurları/ tahayyülleriyle çeliştiği halde kendisinin uzun müzakerelerden sonra böyle zor bir karara vardığını gösteriyor. Özellikle Ömer Faruk Efendi'ye M. Kemal'in yazdığı telgraf, Osmanlı hanedanının Millî Mücadele'deki yerini belirler ve bundan sonra onun nasıl bir yön çizeceğinin ipuçlarını verir. Bütün bunlar M. Kemal Paşa'nın her şeyden önce ülkenin kurtuluşunu önem verdiğini, bu sırada kendine zit gelse de geniş müzakerelerde bulunduğunu, akla yatkın gelenleri denemeyi önemseydiğini ve Enver Paşa'yla yazışmalarında olduğu gibi kendi meşruiyet çizgilerine saygıyı hep muhafaza ettiğini gösterir.

İkinci bir sonuç da, hanedan damatların Millî Mücadele sürecindeki bazen kafa karıştıran, çekişen ve isteksiz ama nihayetinde muhalif tutumlarının M. Kemal Paşa ve çalışma arkadaşlarında Osmanlı saltanatına karşı fikirlerin pekişmesini sağlamış olmasıdır. Şöyle ki, TBMM açılmasından sonra iç isyanların Ankara'yı zor durumda bıraktığı ve düzenli birliklerin oluşma sürecinde bir siyasî tedbir olarak Veliâht Abdülmecit Anadolu'ya davet edilmesine rağmen, böylesi bir dönemde veliahtın bu davete karşılık vermemesi Meclis ile hanedan arasındaki soğukluğu artırmış, dahası saltanatın kaldırılması fikrini güçlendirmiştir. Abdülmecit, aile içinde ve dolayısıyla ülke içinde bölücü olmak istemezken, bunu bir kardeş kavgasına benzetmiştir. M. Kemal Paşa ise düzenli askerî birlikler oluştururken özellikle ordu üstünde manevî bir güç olarak onun gelmesini o sıra önemsemiştir. Abdülmecit'in davete karşılık vermemesi, 1922 sonunda saltanatın kaldırılmasının en önemli gerekçelerden birini oluşturacaktır. Hatta denilebilir ki Millî Mücadele'nin lider kadrosu için bu yöndeki irade, Abdülmecit'in oğlu Ömer Faruk İnebolu'ya geçtiği sırada çoktan oluşmuştur. Yine de şu vurgulanmalıdır ki; Abdülmecit her ne kadar davete icabet etmese de ılımlı ilişkileri dolayısıyla Millî Mücadele'nin lider kadrosu için olumsuz bir figür olmamıştır. Onun Anadolu'ya geçme gayretleri muhtemelen araçlar sayesinde doğru aktarılmış ve her şeye rağmen Ankara yönetimince ona karşı genelde iyi niyet beslenmiştir. Bunu, saltanatın kaldırılmasından sonra Vahdetin'in ülkeyi terk etmesi ile boşalan İslam halifelğine Meclis tarafından Abdülmecit'in getirilmesiyle anlayabiliriz. Fakat hiçbir zaman, şartlar açısından onun bir ölçüde anlaşılabilir nedenlere sahip olduğu kabul edilse dahi, yine de risk alarak gelmemesinden ötürü eleştirilmekten kurtulamayacaktır.

Bir başka sonuç doğrudan Enver Paşa'yla ilgilidir. Onun temsil ettiği, özellikle Sakarya Savaşı'nın arifesinde İttihatçı kökenlilerin bazılarına hâlâ umut veren politikasının tasfiyesine girilir. Millî Mücadele sürecinde yeni rejimin halk hâkimiyetine doğru evrildiğinin işaretini veren M. Kemal Paşa ve ekibi, bu yeni dönemde Enver Paşa'da simgeleşmiş İttihatçıların geçmişteki veballerini ve açık suçlarını paylaşmadığını ilan eder. Enver Paşa'ya karşı özellikle onun Anadolu'ya girmemesi yönünde gösterilen kesin ve katı tavrın ardında devletin artık tehlikeli maceralara atılmayacağı kararını görürüz. Dolayısıyla burada yeni Türkiye'nin gerçekçi hedeflerini yani sınırlarını büyük ölçüde Misak-ı Millî'de tutan ve yeni topraklar almaya yönelmeyen amacı sezmek mümkündür. Enver Paşa'yı politik tehdit olmaktan çıkararak ve anti-İttihatçılık diyebileceğimiz bu anlayışın I. Dünya Savaşı'nın galipleri olan İtilaf devletleriyle imzalanacak yeni barış antlaşması görüşmelerinde Türkiye'yi daha güçlü konuma getireceği ortadaydı. Dolayısıyla denilebilir ki, bir dönüm noktası olarak Sakarya Zaferi her iki lideri bir şekilde etkilemiştir: M. Kemal Paşa'nın var olan etkileyici liderliği daha da sağlamlaştırırken, Enver Paşa'yı ise alternatif bir liderlikten uzaklaştırarak başka maceralara sürüklemiştir.

Son Osmanlı damatların Anadolu'daki millî hareketle ilişkilerinde temelde belirleyici olan onların siyasî görüş ve etkinlikleri olmuştur. Ancak bu ilişkilerin yine de güven, saygı, anlayış, dürüst çerçevesinde kurulup kurulmasını belirleyen etken ise söz konusu damatların kişiliklerini ele veren kendilerine özgü davranış biçimleri olmuştur. Karakter tahlilinden çıkabilecek kimi sonuçlar da bunu destekler niteliktedir. Damat Ferit'in ağız kalabalıklığı, benden başkası olmaz, kendisini bile bazen sinir krizleri geçirtse de yaptıklarının arkasında durması, Şehsuvaroğlu'nun dediği gibi "tecrübesizliği ve cahilane inadı" yüzünden ülkeyi uçuruma sürükler ve Osmanlı saltanatının kötü şöhretli damadı haline sokar. Enver Paşa ise atılgan, gözü pek portresi ile Ankara'yı hep kuşkulandırır. Vatanseverliğinden kuşku duyulmayan Enver Paşa'nın Anadolu'da birlikte hareket etme hatta emir altına girme niyetinin izharına rağmen onun Anadolu'ya gelmesi halinde İttihatçıların kötü tesirinde kalabileceği kaygısı hâkimdir yani kendisine değil etrafındakilere güven duyulmaz. Şehzade Ömer Faruk Efendi için de durum benzerdir ama onda 20'li yaşın getirdiği heyecanı da hesaba katmak gerekir. Yine bu ilişkiler örgüsü içinde millî hareketin güç kazanması ile Osmanlı damatlarının katılım isteği arasında bir paralellik kurmak da mümkündür. Denilebilir ki, olayların gelişimi hanedan damatlarının hareketlerinde tayin edici olur. Damat Ferit hepten dışlanmış, Enver Paşa'dan çekinilmiş, Ömer Faruk'tan kuşkulanılmış, İsmail Hakkı'dan fayda

umulmuştur. Millî Mücadele'nin sonunda ise Enver Paşa ve Damat Ferit her ikisi de Anadolu'dan koparak kendi yollarını çizmiş; Ömer Faruk Efendi yaşayacaklarını kendi kaderine bırakmış; İsmail Hakkı Bey de millî harekete olan biatını kesin olarak göstermiştir.

Son olarak sözü edilen kişilerin sonraki hayatlarına yani sonra ne oldulara kısaca değinebiliriz. İlk olarak Enver Paşa'dan söz edersek; o Millî Mücadele sona erdiğinde hayatta değildi ama onun etkisindeki İttihatçı anlayış hâlâ siyasî gücünü muhafaza ediyordu. Eğer başarabilseydi, muhtemelen tahta Ömer Faruk Efendi'yi getireceği bir devlet tasavvuru ise geride kalmıştı.¹⁰⁸ Ölümünden önce kardeşi Kâmil'e yazdığı mektupta eşini ve çocuklarını ona emanet etmişti. Nitekim 1923'ün Aralık ayında Halife Abdülmecit'in nikâhlarını kıymasıyla Naciye Sultan'la Enver Paşa'nın kardeşi Kâmil Paşa evlendiler. Enver Paşa'nın Mahpeyker (1917), Türkan (1919) ve Ali (1921) adındaki üç çocuğuna amcaları Kâmil Paşa üvey babalık yapar. Naciye Sultan'ın hanedan mensubu olması dolayısıyla kendisiyle birlikte çocukları 1924'te yurt dışına çıkartıldılar. Naciye Sultan ve çocukları bir İtalyan ailesinin eşliğinde sahte pasaportla Berlin'e gitmek üzere 15 Haziran 1920'de İstanbul'u terk etmişlerdi ve şimdi geri döndükten sadece beş ay sonra tekrar yurt dışına çıkartılıyordu. Paris'te geçen yıllar içinde, muhtemelen 1930'lu yılların ikinci yarısında ailenin Türkiye'ye gelme girişimleri olur.¹⁰⁹ Nihayet, 5 Temmuz 1939'da çıkarılan özel kanunla¹¹⁰ Enver Paşa'nın sadece çocuklarına Türkiye'ye gelmelerine izin verilir ve onlar Türk vatandaşlığına kabul edilir. II. Dünya Savaşı'nın tehlikeleri üzerine Naciye Sultan Kâmil Bey'le birlikte Paris'ten İsviçre'nin Bern şehrine geçerler ve burada yaklaşık yedi sene kalırlar. 1946'da tekrar Paris'e döndüklerinde aralarındaki ilişkiler bozulmaya başlar. İnönü'nün cumhurbaşkanı olduğu 1949'da Kâmil Bey'in Naciye Sultan'dan boşanması üzerine bu kez kendisinin Türkiye'ye gelmesine izin verilir.¹¹¹ Naciye Sultan ise Demokrat Parti'nin önerisiyle 1952'de ilgili

108 Enver Paşa'nın saltanatı lağvedip, cumhuriyeti kurma fikrinden de söz edilir ama bu daha çok zayıf bir rivayet gibidir. Şükrü Tezer'den naklen. Sadi Borak, *Ata ve İstanbul*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1983, s.58.

109 Enver Paşa'nın küçük kardeşi Nuri Paşa ve babasının gayretleri vardır. Naciye Sultan, *age*, s.77. Örneğin, Enver Paşa'nın babası Ahmet Bey muhtemelen 1937'de dönemin başbakanına hitaben yazdığı mektupta, torunlarından iki kızın "gayri Türk"ten birisiyle değil "karındaşları"ndan biriyle evlenmesi için; tek oğlun da "talim ve terbiyesinin" millî okullarda yapması için ana vatana dönmelerini ister. *BCA, MGM*, 244335/203.391.29.

110 *T.C. Resmi Gazete*, 11 Temmuz 1939. Ayrıca hazırlanan kanun tasarısı için; *BCA, BKK-28*, 87.45.16. Tabi bu karar, diğer hanedan mensuplarında –son halife Abdülmecit'in eleştirisine rağmen– kararın arkasının gelebileceği ümidi verdiği için olumlu yankı yapmıştır. *BCA, MGM*, 244305/203.391.1.

111 *BCA, BKK-28*, 14-204/120.71.9.

kanunda yapılan değişiklikle¹¹² Osmanlı hanedanının kadınlarına yurda dönebilme izninin verilmesinden sonra Türkiye'ye gelir. Enver Paşa'nın cenazesi, ölümünden tam 75 yıl sonra, Türkiye'ye getirilir ve 1996'nın 5 Ağustos günü zamanın Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in de katıldığı bir devlet töreniyle Şişli'deki Hürriyet Tepesi'nde toprağa verilir.

Damat Ferit'e gelince, o da Millî Mücadele sona erdiğinde Fransa'ya gitmiş ve orada ailesiyle birlikte hayat sürmeye başlamıştı. Yanında eşi Mediha Sultan ve üvey evladı 33 yaşındaki Sami Bey vardır. Damat Ferit, henüz cumhuriyet ilan edilmemişti ki, 6 Ekim 1923'te, Güney Fransa'da kıyı kasabası olan İtalya sınırına yakın Menton'da hayatını kaybetti. Epey zamandır ıstırabını çektiği hastalık mide kanseridir. Yakınlarına, sancısı tuttuğunda ne yaptığını bilmediğini söylemiş. Son günlerini görenler paşanın büyük ıstırap içinde çırpındığını, oturduğu koltuğun kumaşlarını parçalayarak can verdiğini nakletmişlerdir.¹¹³ Ölümünden önce 23 Şubat 1923 tarihinde hazırlattığı vasiyetnamesinde her türlü eşyanın hepsini Mediha Sultan'a bırakır.¹¹⁴ Ülkesinde gömülme isteğine rağmen eşinin yönlendirmesi ile naaşı Nice'deki şehir mezarlığının civarında kiralanan bir bodruma konularak nakledilmiştir.¹¹⁵ Bunun üzerine Mediha Sultan, oğlu Sami ile birlikte Vahdettin'in yaşadığı San Remo'ya geçmişlerdir. Aradan geçen beş yıl sonra Mediha Sultan da 3 Aralık 1928'de hayatını kaybeder. Damat Ferit'in ölümünden sonra bile Ankara yönetimi için, onunla birlikte anılan isimler sakıncalı addedilmiştir.¹¹⁶

Şehzade Ömer Faruk ise, Millî Mücadele sona erdiğinde o sıra sadece halife sıfatı taşıyan Abdülmecit'in oğlu olarak Dolmabahçe Sarayı'nda İstanbul'da yaşamını sürdürmekteydi. Ancak Abdülmecit'in Ankara'daki Meclis'e bağlı olmayan ayrı bir otoriteye dönüşme eğilimleri göstermesi karşısında 3 Mart 1924 tarihli kanun gereğince hilafet kaldırılır, dahası

112 Hilafetin İlgasına ve Hanedanı-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memalik-i Haricine Çıkarılmasına Dair olan 431 sayılı kanunun 2.maddesindeki değişiklik. *T.C. Resmi Gazete*, 23 Haziran 1952.

113 Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Damat Ferit Paşa", *Resimli Tarih Mecmuası*, C.3, S.28 (Nisan 1952), s.1394.

114 Göztepe, *age*, s.127.

115 Tank Mümtaz Göztepe, Damat Ferit'in ölmesi halinde cenazesinin ülkesinde gömülme vasiyeti karşısında eşi Mediha Sultan'ın bir gün memleketine nakledileceği ümidiyle bu yola başvurduğunu iddia eder. *age*, s.130.

116 Örneğin, 30 Ocak 1923 tarihli Bakanlar Kurulu kararnamesi Damat Ferit hükümetinde yer alan üyelerin hiçbir şekilde para verilmemesini ister. *BCA, BKK-28*, 6.47.9. O kadar ki, Damat Ferit Kabinesinde 25 gün kadar maliye vekilliği yapan Sabri Bey'in bile emeklilik maaşı kesilmiştir. *BCA, BKK-28*, 122-1/7.36.7.

Osmanoğullarının tüm mensupları ülke dışına çıkartılır. Hemen o gece Sirkeci'den trenle yola çıkartılan Ömer Faruk ve ailesi önce İsviçre'nin Montrö'ye yakın Territet kasabasındaki bir otelde birkaç hafta kalacak, sonra Fransa'nın Nice şehrinde kiraladıkları bir villaya yerleşecektir. Ömer Faruk Efendi'nin ayrılmasından birkaç gün sonra da eşi Sabiha Sultan ve iki kızı onların yanına gelebilecektir. Ömer Faruk'un 1924'te Türkiye dışına çıkarılırken iki kızı vardı: Neslişah (1921) ve Hanzade (1923). Bunlara Nice'de 1926'da doğan üçüncü bir kız, Necla Sultan eklenir. Ömer Faruk Efendi, Fransa'da kaldığı sürece babası ile birlikte Ankara yönetimince hep izlenecektir.¹¹⁷ Bu arada Ömer Faruk Efendi'nin 1933'te bağımsız olmuş ama bir türlü iç meselelerini çözemeyen Arnavutluk'un tahtına geçme ihtimali olur ancak Türkiye'nin diplomatik çabalarıyla buna engel olunur.¹¹⁸ 1938'de Mısır'a yerleşen Ömer Faruk ve Sabiha Sultan çifti, bu yeni ülkelerinde kızlarını Mısır hanedanından prenslerle evlendirdiler.¹¹⁹ Ömer Faruk Efendi bundan sonraki yaşamını ölene dek Mısır İskenderiye'de sürdürür. Ömer Faruk Efendi, aralarında geçen bir kırgınlık yüzünden 5 Mart 1948'de eşine yolladığı boş kâğıdıyla Sabiha Sultan'dan ayrılır.¹²⁰ Ömer Faruk Efendi, ikinci evliliğini yine hanedandan birisiyle yapacaktı: Sultan Aziz'in torunu, Şehzade Yusuf İzzettin'in kızı ve kuzeni Mihrişah Sultan. Ancak bu evlilikte uzun sürmeyecektir. Şehzade Ömer Faruk, 1969'da Kahire'de, memleket ve İstanbul hasreti içerisinde hayata veda eder. Hayattayken Türkiye'ye gelmek istediğini birkaç defa resmî mercilere iletmiş ama olumlu cevap alamamıştır.¹²¹ Mezarı yıllar sonra, Ankara'nın "sessizce nakledilmesi şartıyla" verdiği özel bir izinle Türkiye'ye getirilir ve şehzadenin naaşı, Cağaloğlu'ndaki Sultan Mahmut Türbesi'ne defnedilir. Ömer Faruk Efendi, kendisinden sonra doğan ama kendisinden önce ölen kardeşi Mahmut Namık Efendi (1913-1963) ile aynı mezarda medfûndurlar. Sabiha Sultan ise, 1952'de hanedanın kadın mensuplarının Türkiye'ye girişini serbest

117 *BCA, MGM, 244304/203.390.22.*

118 Murat Bardakçı, *Son Osmanlılar*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2007, 2.bs, s.131.

119 Neslişah, 1940'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın soyundan gelen ve Mısır'ın son Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın oğlu olan Prens Muhammet Abdülmünim ile; Hanzade, Prens Muhammet Ali İbrahim ile; Necla ise Prens Amr ile evlendiler.

120 Bardakçı, *Şahbaba*, s.190. Boş kâğıdı: "Sabiha Sultan Hazretleri, son cereyan eden hadisat esnasında ben zevcinize karşı almış olduğunuz."

121 *BCA, BÖKM, E2/55.341.8.* Şehzade Ömer Faruk'un Mısır prensleriyle evli olan kızlarına 1940 Ekiminde Dışişleri Bakanlığının olumlu görüşüyle Türkiye üzerinden transit geçmelerine izin verilir. *BCA, MGM, 244318/203.391.13.* Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın imzaladığı 21 Ekim 1953 tarihli kararname ile Hanzade Zehra ile Hibetullah Necla'nın harçsız olarak Türk vatandaşlığına alınması Bakanlar Kurulunca kabul edilir. *BCA, BKK-28, 14-417, 133.84.16.*

birakılmasından sonra İstanbul'a yerleşir; hayata 1971'de ortanca kızı Hanzade Sultan'ın Yeniköy'deki yalısında veda eder.

İsmail Hakkı Bey de diğerlerinden ayrı olarak Anadolu hareketine uygun zamanda dâhil olmuş ve hatta çocuğuna rağmen boşanmayı göz önüne alarak aktif olarak Millî Mücadele'ye katılmıştır. Boşanmadan sonra zaten Cumhuriyet rejimi için tek başına damat unvanı işine yaramazdı ve verasetin erkek soyundan gitmesi kuralı gereği yeni devlet için bir tehdit oluşturmuyordu. Cumhuriyetin ilanından sonra Ankara'daki yönetimce artık makbul birisidir. 1924'te Genelkurmay Başkanlığından İstanbul'daki yayın şubesinde kısım amiri ve ertesi yıl Ankara'da İstihbarat Dairesinde Balkan Şubesi şefliği yapar. Ama uzunca sürdürdüğü (1926-47) görevleri diplomaside şube müdürlüğü, daire başkanlığı, başkonsolosluklardır. 1948'de de maslahatgüzar derecesi ile emekli olur.¹²² Ulviye Sultan'dan boşandıktan (21 Haziran 1922) yaklaşık üç sene sonra, 1925'te ikinci evliliğini General Ali Kırat'ın kızı Ferhande Hanım'la yapar ve ondan çocuğu olmaz. Ulviye Sultan ise, Osmanlı hanedanının Türkiye dışına çıkarılmasına dair kanunun kabul edildiği 1924'te yeni evlendiği Zülüflü İsmail Paşa'nın oğlu Ali Haydar Bey ve kızı Hümeysra ile Fransa'nın başkenti Paris'e gider; orada bir yıl kadar kaldıktan sonra 1925'te İtalya'nın San Remo kentine, son padişah Vahdettin'in kaldığı yere gelirler. İsmail Hakkı ve Ulviye Sultan çiftinin kızı Hümeysra, babasının pasaportuna kayıtlı olarak İstanbul'a gelir ama birkaç ay sonra fark edilince sınır dışı edilir.¹²³ Hümeysra Hanım'ın kesin olarak yurda dönüşü, onun ve aynı zamanda Enver Paşa'nın çocukları için 1939'un Temmuz başında çıkartılan özel kanunla gerçekleşir. İsmail Hakkı Bey'in ilk eşi Ulviye Sultan ise Menderes Hükümeti'nin 1952 Haziranında hanedanın kadın mensuplarına ülkeye gelme izni verilmesinden sonra Türkiye vatandaşı olur ve İzmir'de kızı Hümeysra Hanım'ın yanına yerleşir. İsmail Hakkı Bey, 11 Ekim 1977'de İstanbul'da vefat eder. Mezarı, Edirnekapı Şehitliğindeki aile kabristanına defnedilir.

Son olarak, Türkiye'nin yakın tarihinde Osmanlı hanedanı ile ilgili genel af kararının çıkmasında son padişah Vahdettin'in damadı İsmail Hakkı ile Bülent Ecevit arasındaki akrabalık ilişkisinin altı çizilmelidir. Bilindiği gibi, Cumhuriyetin 50. yılı nedeniyle bazı suç ve cezaların affı hakkında kanununun kabulü ile hanedanın erkek bireylerine getirilen yasaklar kalkar. Bu kanun, 1974'ün 18 Mayıs'ında *Resmî Gazetede* yayınlanarak yürürlüğe girdiğinde hükümetin başında Bülent Ecevit vardır. Bu karar, sadece, kimi zaman

122 TTKA, *Tevfik Paşa-İsmail Hakkı Okday Belge Koleksiyonu*, Dosya:12; No:9.

123 Murat Bardakçı, "Son Osmanlılar", *Milliyet*, 5 Kasım 1985.

yaptığı göndermelerle Osmanlı geçmişine ait gelenekçi yaklaşımlara sahip olduğu bilinen ve o sıra Ecevit'in koalisyon ortağı olan Necmettin Erbakan'a bağlanamaz. Böyle bir kararın ardında, Osmanoğullarının rejim için artık bir tehlike olmamasının gözetilmesinin yanı sıra Bülent Ecevit'in zikredilen akrabalığı dolayısıyla bunu kişisel olarak arzu ettiği düşülebilir. Çünkü İsmail Hakkı Okday, Ulviye Sultan'dan ayrıldıktan sonra ikinci evliliğini Bülent Ecevit'in annesi ressam Nazlı Ecevit'in teyzesi Ferhande Hanım ile yapmıştır. Başka bir deyişle, Bülent Ecevit ile İsmail Hakkı Bey arasında, çok dolaylı yollardan da olsa üvey kuzen akrabalığı vardır. Muhtemelen Bülent Ecevit aile ortamlarında keskin Osmanlı karşıtı görüşlerle karşılaşmamış; hatta onlara yönelik kötüleyici yargılarda bulunmaktan kaçınmıştır.¹²⁴

Kaynaklar

I. ARŞİV BELGELERİ

I.I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

-*Dosya Usulü İradeler (İ.DUİT)*, 6/46; 6/49; 5/13_2.

I.II. Cumhuriyet Arşivi (BCA)

-*Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü (BÖKM)*, E2/55.341.8.

-*Muamelat Genel Müdürlüğü (MGM)*, 435A1/258.735.1; 244335/203.391.29; 244304/203.390.22; 244318/203.391.13.

-*Bakanlar Kurulu Kararları-28*, (BKK-28), 2.38.18; 14-417, 133.84.16; 14-204/120.71.9; 122-1/7.36.7; 6.47.9.

I.III. Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTKA)

-*Enver Paşa Belge Koleksiyonu*, Dosya: 5; No: 46.

-*Tevfik Paşa-İsmail Hakkı Okday Belge Koleksiyonu*, Dosya: 12, No: 9.

IV. Hususi Evrak (İsmi geçen Osmanoğlu ve Ürgüplü aileleri ile Murat Bardakçı tarafından muhafaza edilen belgeler)

-Şehzade Ömer Faruk'un mektupları (*Şahbaba*, Belge 23 ve 24, s.507-509)

-Suat Hayri Ürgüplü'nün Sabiha Sultan'dan tuttuğu notlar, 1968-69. (*Şahbaba*, Belge 25, s.511-526)

-Sultan Vahideddin ile kızları Ulviye ve Sabiha Sultanlara ait mektuplar (*Şahbaba*, Belge 5-16, s.455-483; Belge 34-37, s.561-570)

-İsmail Hakkı Okday'ın notları, 1960'lar (*Şahbaba*, Belge 21 ve 22, 497-506).

II. KİTAP VE MAKALELER

"Enver Paşa Buhara'da Kalsa İdi...", *Yakın Tarihimiz*, C.1, S.3 (15 Mart 1962).

"Enver Paşa'yı Nasıl Kurtardım", *Yakın Tarihimiz*, C.1, S.13 (24 Mayıs 1962)

¹²⁴ Ecevit'in Vahdettin'le ilgili düşünceleri kendi partisinde bile tartışmalara neden olsa bile onun vatan haini olmadığını söylemekten alıkoymaz. *Zaman*, 16 Temmuz 2005.

- Ahmet İzzet Paşa'nın *Feryadım* adlı. (Nehir Yayınları, İstanbul 1992).
- Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, 4.bs.
- Ali Satan, *Son Halife Abdülmecid Efendi*, Doğan Kitap, İstanbul 2009.
- Ali Vâsif Efendi, *Bir Şehzâdenin Hâtıratı*, haz. Osman Selahaddin Osmanoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, 2.bs.
- Arı İnan, *Tarihe Tanıklık Edenler*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1997.
- Asım Gündüz, *Hatıratlarım*, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973.
- Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2003.
- Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, C.II,
- Cemil Koçak, "Hümeyra Özbaş'la Başbaşa", *Tarih Toplum*, 1990.
- Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, Bateş A.Ş. Yayını, İstanbul 1984.
- Feridun Kandemir, "Abdülmecid Anadolu'ya Nasıl Geçti", *Yakın Tarihimiz*, C.II, S.23 (2 Ağustos 1962)
- _____, "Anadolu'ya Geçmek İsteyen Enver Paşa Ne Yapacaktı, Ne Yapabilirdi, Ne Yapmak İstiyordu?", *Tarih Konuşuyor*, C.6, S.32 (Eylül 1966).
- _____, "Enver Paşa'nın İttihat ve Terakki'yi İhya Teşebbüsü", *Tarih Konuşuyor*, C.6, S.34 (Kasım 1966).
- _____, "Enver Paşa'nın Ölümü", *Resimli Tarih Mecmuası*, S.4 (Nisan 1950).
- _____, *Enver Paşa'nın Son Günleri*, Güven Basım, İstanbul 1955.
- Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, (Mondros'tan Mudanya'ya Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, 2.bs.
- Haluk Y. Şehsuvaroğlu, "Damat Ferit Paşa", *Resimli Tarih Mecmuası*, C.3, S.28 (Nisan 1952), s.1394.
- Hülya Özkan, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Karşıtı Faaliyetleri*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1994.
- Hüsametdin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1996.
- İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, 3.bs., C.IV.
- İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, Sebil Yayınları, İstanbul 1994.
- Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa*, haz. Orhan Hülagü, Emre Yayınları, İstanbul 2001, C.II.
- Lütfi Simavi, *Osmanlı Sarayının Son Günleri*, İstanbul: Pegasus Yayınları, 2006.
- M.Z., "Enver Paşa'nın Atatürk Hakkında Bir Mektubu", *Resimli Tarih Mecmuası*, S.2 (Şubat 1950).
- Masayuki Yamauchi, *Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995.
- Mehmet Ataker, "Millî Mücadelede Şehzade Ömer Faruk Efendi Anadolu'ya Nasıl Gitmiş ve Dönmüştü?", *Resimli Tarih Mecmuası*, C.3, S.29 (Mayıs 1952).

- Murat Bardakçı, *Şahbaba*, Pan Yayıncılık, İstanbul 1998.
- _____, "Son Osmanlılar", *Milliyet*, 5 Kasım 1985.
- _____, *Son Osmanlılar*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 2007, 2.bs.
- Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, (esas metin), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.
- Naciye Sultan, *Acı Zamanlar*, yay.haz. O.Gazi Aşıroğlu, Burak Yayınevi, İstanbul 1991.
- Nahid Sırrı Örik, "Son Damatlar", *Resimli Tarih Mecmuası*, C.3, S.25 (Ocak 1952).
- Orhan Koloğlu, *Gazinin Çağında İslam Dünyası*, İstanbul, Boyut 1994.
- Osmanlı Belgelerinde Millî Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2007.
- Özdemir Nutku, "Damad" mad., *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, C.8.
- Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, 2.bs.
- Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.
- Sadi Borak, *Ata ve İstanbul*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul 1983.
- Salâhi R. Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması", *Bellekten*, C. LIV, S.209 (Nisan 1990).
- Sami Sabit Karaman, "Enver Paşa İle Nasıl Mücadele Ettim", *Yakın Tarihimiz*, c.1, S.10.
- _____, *İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa*, (Arma Yayınları, İstanbul 2002, 2.bs.
- Selâhattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1991, C.1.
- Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı*, Everest Yayınları, İstanbul 2009, 4. bs.
- Sina Akşin, *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm*, İşbankası Yayınları, İstanbul 2010, s.257-265.
- _____, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2004, 2.bs., C.I.
- Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Şefik Okday, *Osmanlı'dan Cumhuriyete-Padişah Yaveri İki Sadrazam Oğlu Anlatıyor*, (Dağıtım), İlke, İstanbul 1988.
- T.C. Resmi Gazete*, 11 Temmuz 1939.
- T.C. Resmi Gazete*, 23 Haziran 1952.
- Tarık Mümtaz Göztepe, *Vahideddin Gurbet Cehenneminde*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1991, 3. bs..
- TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985 (2.Baskı), c.1.
- Turgut Özakman, *Vahidettin, M.Kemal ve Millî Mücadele*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1998, 2.bs.
- Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Yılmaz Çetiner, *Son Padişah Vahdettin*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1997, 8.bs.
- Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Faisal Finans Kurumu Yayınları, İstanbul 1986, C.2.
- Zaman*, 16 Temmuz 2005
- Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1996, C.III.

Ziya Şakir, "Enver Paşa İle Naciye Sultan Nasıl Evlendiler?", *Resimli Tarih Mecmuası*, S.10 (Ekim 1950).

Ek 1

Milli Mücadele Dönemindeki (1918-22) Osmanlı Damatları
(Parantezler ölüm yılını gösterir)

Padişah/ Şehzade	Damatlar	Sultanlar	Çocukları
Abdülmecit	1-Ferit Paşa (1923)	Mediha (1928)	1-Ahmet Samim
Abdülaziz	1-Kürtzade Ahmet Zülkifil Paşa (195?) 2-Ali Halit Paşa (1948) 3-Mehmet Şerif Paşa (1958)	Saliha (1941) Nazime (1947) Emine (1920) *	- - -
V.Murat	1-Rauf Hayrettin Bey (1936)** 2-Mahmut Behcet (?) 3-Mahmut Refik İris Bey (1952)	Hatice (1938) Fehime (1929) Fatma (1932)	1-Hayri, 2-Selma - 1-Hatice ve 2-Ali (<i>ikizler</i>), 3-Celalettin
II. Abdülhamit	1-Ali Nurettin (1952) 2- Mahmut Celeleddin Paşa (1944) 3-Germiyanoğlu Arif Hikmet Paşa (1942) 4-Galippaşazade Fahir Bey (1922) *** 5-Ahmet Nami (1962) - <i>İkinci eş</i> : Mehmet Ali Rauf (1937) 6-Ali Fuat Eyüp (1953)	Zekiye (1950) Fatma Naime (1945) Naile (1957) Şadiye (1977) Hamide Ayşe (1960)**** Refia (1938)	1-Aliye - - 1-Sâmiye 1-Ömer, 2-Osman 1-Abdülhamid 1-Rebia , 2- Ayşe Hamide
Vahdettin	1-İsmail Hakkı Okday (1977) - <i>İkinci eş</i> : Ali Haydar Germiyanoğlu (1969) 2-Şehzade Ömer Faruk (1969)	Fatma Ulviye (1967)***** Rukiye Sabiha (1971)	1-Hümeyra - 1-Neslişah,2- Zehra, 3-Necla
Şehzade Selim Süleyman Efendi (Mecid oğlu)	1-Enver Paşa (1922) ***** - <i>İkinci eşi</i> : Mehmet Kamil Killigil (1962)	Emine Naciye (1957)	1-Mahpeyker, 2-Türkan 3-Ali 1-Rânâ
Şehzade Mehmet Selahattin (Murat oğlu)	1-Şerif Abdülmecid Haşimi (1965) 2-Sırkatibizade Osman Hami (1982)	Rukiye (1971) Atiye (1978)	- -

Şehzade Mehmet Selim Efendi (Hamid oğlu)	1-Arnaut İbrahim Paşazade Ali Kenan Esin Bey (1961)	Emine Nemika (1969)	1-Fethiye, 2-Ethem, 3-Kenan, 4-Satıa
Şehzade İbrahim Tevfik (Mecid kolundan Şehzade M.Burhanettin oğlu)	1-Fenerizade Mehmet Raşit (195?) 2-Selami Alpan (1945)	Arife Kadriye (1933) Fatma Zehra (1965)	1-Melike, 2-Emire 1-Bilun, 2-Yavuz
<i>Toplam 21 damat var.</i>			

Açıklamalar

* Abdülaziz'in kızı Emine Sultan'ın 1920'de hayatı kaybetmesi üzerine Mehmet Şerif Paşa'nın damatlık sıfatı sona ermiştir. 1924'te Şerif Paşa kendi rızası ile sürgüne gitmiştir.

** Hatice Sultan, ilk eşi Ali Vasıf Paşa'yla 1908'de ondan bir çocuk sahibi olarak (Ayşe) boşandıktan bir yıl sonra Hariciyeden Rauf Hayrettin'le ikinci evliliğini yapmıştır. Hatice Sultan'ın ilk eşi Ali Vasıf Paşa 1918'de vefat etmiştir.

*** II.Abdülhamit'in beşinci kızı Şadiye Sultan 1910'da evlendiği eşi Fahir Bey'i Millî Mücadele'nin sonlarına doğru -1922'de- kaybeder. Osmanlı ailesinin Türkiye'den ayrılmasından sonra 1931'de Paris'te Sefirlerden Reşat Halis Bey'le ikinci evliliğini yapmıştır.

**** II.Abdülhamit'in altıncı kızı Hamide Ayşe Sultan ilk eşinden ayrılması ve ikinci evliliğini yapması, bizim incelediğimiz Millî Mücadele yıllarına denk geldiği için II. Abdülhamit'in damat sayısını toplamda 6 olarak kabul edeceğiz. Ayşe Sultan ilk evliliğini 1910'da Beyrut eşrafından Fahri Beyzade ve sonradan Suriye devlet başkanlığı yapmış olan Ahmet Nami Bey'le yapmış, 1921'de kendisinden ayrılarak Müşir Rauf Paşazade Yarbay Mehmet Ali Bey'le evlenmiştir. 1924'te ülkeden ayrılan Ayşe Sultan Mehmet Ali Bey'in 1937'de ölümü üzerine dul kalmıştır.

***** Vahdettin'in büyük kızı Fatma Ulviye Sultan 1921'de İsmail Hakkı Bey'i boşayarak, Ali Haydar Germiyanoglu'yla evlendiği için damat sayısını Vahdettin'in damat sayısını 2 olarak kabul edeceğiz.

***** Naciye Sultan, Enver Paşa'nın 1922'deki ölümünden sonra, kardeşi Mehmet Kamil Killigil'le evlenmiştir.

